

Универзитет Сингидунум
Пословни системи у туризму и хотелијерству

Духовне светиње и њихов утицај на
туризам у Поморављу

Мастер рад

Ментор:
Проф. Верка Јовановић

Студент:
Биљана Жмирић
405648/2012

Београд, 2014.

САДРЖАЈ:

УВОД	4
ЦИЉ И СВРХА РАДА.....	5
ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА.....	6
МЕТОДЕ КОРИШЋЕНЕ У РАДУ	6
ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ	7
ВЕРСКИ ТУРИЗАМ	8
КАРАКТЕРИСТИКЕ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА И ВЕРСКИХ ТУРИСТА.....	9
ВЕРСКИ ТУРИСТИЧКИ ОБЈЕКТИ У ПОМОРАВЉУ	11
ИНТЕРЕСОВАЊЕ ТУРИСТА ЗА МАНАСТИРСКО, КУЛТУРНО-ИСТОРИСКО НАСЛЕЂЕ РАНОГ ХРИШЋАНАСТВА.....	13
АРХИТЕКТОНСКИ СТИЛОВИ ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРСКИХ ОБЈЕКТА.....	17
ПРИКАЗ СТИЛОВА АРХИТЕКТУРЕ У МАНАСТИРИМА.....	17
НАСТАНАК МОРАВСКЕ ГРАДИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ И МОРАВСКОГ СТИЛА.....	20
УМЕТНОСТ, СЛИКАРСТВО И ФРЕСКЕ	21
ПОСЕЂЕНОСТ МАНАСТИРА У СРБИЈИ.....	26
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ МОРАВСКИХ МАНАСТИРА ЊИХОВ НАСТАНАК, ЗНАЧАЈ И АРХИТЕКТУРА.....	27
МАНАСТИР РАВАНИЦА.....	27
МАНАСТИР МАНАСИЈА	28
МАНАСТИР ЉУБОСТИЊА	30
МАНАСТИР КАЛЕНИЋ.....	31
МАНАСТИР ЈОШАНИЦА.....	33
МАНАСТИР СИСОЈЕВАЦ.....	34
МАНАСТИР ЖИЧА.....	35
МАНАСТИР ЂУНИС И МАНАСТИР ПОКРОВА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ	36
МАНАСТИР СВ.РОМАН ЧУДОТВОРАЦ.....	36
МАНАСТИР СВ. СТЕФАН У ЛИПОВЦУ	37
МАНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ - ВЕЛУЋЕ	38
МАНАСТИР РУДЕНИЦА.....	39
МАНАСТИР НАУПАРА.....	39
ЗНАЧАЈ МАНАСТИРА ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ.....	40
МАНАСТИР ВАЗНЕСЕЊЕ.....	41
МАНАСТИР ПРЕОБРАЖЕЊЕ	41
МАНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ	42
МАНАСТИР СРЕТЕЊЕ	42

МАНАСТИР СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ	42
МАНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ	43
МАНАСТИР ЈОВАЊЕ	43
МАНАСТИР УСПЕЊЕ	43
МАНАСТИР НИКОЉЕ	44
МАНАСТИР ИЛИЊЕ	44
ПРИРОДНЕ ВРЕДНОСТИ И АНАЛИЗА ТУРИСТИЧКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА	44
НАЈПОСЕЂЕНИЈИ ВЕРСКИ МАНАСТИРИ	46
ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ РАЗВОЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА	48
КАРАКТЕРИСТИКЕ САВРЕМЕНОГ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА	48
ИНСТРУМЕНТ МАРКЕТИНГА И КОРИШЋЕЊЕ ВЕРСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА И МЕСТА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА	50
РАЗВОЈ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА КРОЗ СЕГМЕНТАЦИЈУ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА СРБИЈЕ	53
САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ТУРИЗМУ	55
РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈСКИ ПРОГРАМИ ПОСВЕЋЕНИ ПРАВОСЛАВЉУ	56
АГЕНЦИЈЕ КОЈЕ СЕ БАВЕ ПРОМОЦИЈОМ И ПРОДАЈОМ АРАНЖМАНА ПОСЕТЕ ВЕРСКИХ ОБЈЕКТА	58
АГЕНЦИЈЕ ПРИ СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ	59
САЈМОВИ И ПРОМОЦИЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА У СВЕТУ	60
ГЛОБАЛНИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ	62
ВЕРСКИ ТУРИЗАМ НА WEB-САЈТОВИМА	64
СТАВОВИ ПОСЕТИЛАЦА СРПСКИХ ДУХОВНИХ СВЕТИЊА О ПОСЕЂЕНОСТИ И НАЧИНУ УНАПРЕЂЕЊА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА	66
ПОЛ, ГОДИНЕ СТАРОСТИ И ОРАЗОВАЊЕ ИСПИТАНИКА	66
ОДНОС ПОСЕТИОЦА ПРЕМА ДУХОВНИМ СВЕТИЊАМА И БОГОСЛУЖЕЊИМА	66
УНАПРЕЂЕЊЕ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА	73
ШАНСЕ ЗА РАЗВОЈ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА	75
ЗАКЉУЧАК	79
ЛИТЕРАТУРА:	82

УВОД

Савремени туризам последица је економског напредка, зато је у неким местима туризам један од основних привредних делатности. Туризам је услужна грана, изузетно сложена и покретач је развоја привредних и услужних делатности. За туризам је карактеристично да се не бави продајом материјалних производа, већ се продаје услуга као емоција и доживљај које посетилац носи из туристичког места.

Утицај технологије, економије, политике, глобализације, стандардизације као и социјално-психолошки фактор последица су развоја разних видова туризма који до пре двадесетак година нису постојали. Доступност информација, динамичност пословног окружења, слободно време и жеља да се оно што квалитетније искористи ствара жељу за новим туристичким дестинацијама и новим видовима активности, а у циљу остварења својих интересовања.

Србија има квалитетну и разноврсну основу за развој верског туризма. Вишевековно постајање православне вере на просторима поморавља даје основу за развој верског туризма. Природне атрактивности, смештај али и верске знаменитости наводе на развој нових смештајних капацитета, развој инфраструктуре и других капацитета. У савремено доба када је готово све постало роба и када се све продаје и купује јавља се „верски туризам“. Верски туризам представља посету објеката и догађаја, којима се баве туристичке агенције широм света, са или без сагласности верских заједница. Вера не настаје од слободног времена и вишка материјалних средстава, што је јако важно за туризам, већ настаје од предзнања историје и духовног надахнућа верника. Верник свој одлазак у обилазак светог места не доживљава као туристичко путовање, већ доживљава себе као путника који жели да стигне до одређене дестинације.

Све је већи број туристичких организација у свету али и код нас, које се баве организацијом верског туризма. Туристичке организације не праве велике разлике између верника који обилазе светиње и туриста који светиње обилазе из културно-историских разлога. Граница између те две врсте путовања за агенцију није битна. Та граница се доживљава унутар људске личности, што значи да сам туриста пре поласка има изграђен одређени став према месту у којем одлази. Није искључено ни да се духовно надахнуће у једном обиласку роди у туристи, да се промени његов циљ при следећим путовањима, да се од најчешће радозналости да се упозна са сопственом или туђом културном баштином, у човеку пробуди духовна потреба за вером. Са тим циљем и православна црква прилази и подржава верски туризам.

У овом раду даћемо прво кратак опис, значај и посећеност туристичких објеката у Помрављу. Говорићемо о природним, географским и културно-историским

вредностима и потенцијалима развоја турзма. У великој мери на туризам утиче и економски ефекат о чему ће такође бити речи. Да би се верски туризам развио јако су значајне и карактеристике савременог туристичког тржишта. Уосталом може ли се верски туризам развити без професионалног руковођења и озбиљног маркетинг приступа садржају и адекватној сарадњи са туристима. Ако прилазимо озбиљно садржају и сарадњи са туристима, онда морамо обогатити своје услуге и производе.

Верски туризам је један од оних сегмената који је још у развоју, па треба поштовати сегментацију и одредити тржиште и начин задовољења тржишта. Сегментација подразумева поделу тржишта према одређеним карактеристикама, које ћемо у овом раду приказати. Туриста мора бити сагледан у оквиру групе као појединац, сегмент мора бити хомоген, са заједничким интересима и реаговати на маркетинг програме. Због тога је неопходна и појава медија, сајмова, глобалних информативних система, web-сајтова и агенција које се баве промоцијом и продајом аранжмана посете верских објеката. Верски туризам у Срији се не може похвалити овом врстом информација што ћемо видети у овом раду.

Да би се истражио однос верника или туристе, његове потребе и могућности, према хришћанској заједници или према развијености туристичких понуда уопште, бавили смо се истраживањем путем анкете. Анкета је урађена путем интернета, електронске поште и друштвених мрежа. Овом анкетом желимо да пронађемо најбољи начин који је неопходан за унапређење верског туризма. Видећемо која је тренутна посећеност духовних светиња и шта је то што привлачи или онемогућава посете овим заједницама, а све то у циљу да установимо како и шта је потребно и неопходно за развој верског туризма.

ЦИЉ И СВРХА РАДА

Овај вид туризма је постао све заступљенији и интереснији савременим туристима, стога је циљ овог рада да се сагледају, образложе и дефинишу верски туристички објекти, такође циљ овог рада је и истраживање како унапредити и побољшати, као и како повећати број туриста, али и истражити и указати на разлоге посете и навике потенцијалног туристе. Због промена жеља и могућности потрошача (корисника услуга), жеља за очувањем природе и животне средине, очувања културне баштине, али и промене начина живота, довела је до експанзије овог вида туризма.

Приказан је развој хришћанства, моравске градитељске школе, значај архитектуре, манастира као споменика културе као и значај манастира на развој и очување културе уопште. Приказане су и савремене тенденције у туризму, појава медија, сајмови и њихов утицај на промоцију, али и утицај географских

информационих система. Указаћемо на искоришћеност потенцијала и значај унапређења овог вида туризма.

Циљ рада је да се на основу анализе и дескрипције најважнијих активности потенцијалног туристе, како теоријски тако и на практичном истраживању укаже на значај развоја духовних светиња и развоја руралног подручја.

Научни циљ рада јесте научна, теоријска и практична дескрипција и анализа активности потенцијалног корисника (туристе).

Друштвени циљ јесте да овај рад буде од практичне користи, то јест да пружи информације и нова сазнања онима које интересује или који желе да се баве унапређењем овог вида туризма.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

У раду су приказани инструменти маркетинга којим ћемо најбоље повећати атрактивност неке дестинације и пласман на тржишту. Такође су приказане агенције које се код нас баве продајом и промоцијом аранжмана посете верским објектима, њихова заступљеност и понуда указаће нам на малу заступљеност таквих агенција и слабу промоцију те врсте културног туризма, али и на не тако велику тражњу.

МЕТОДЕ КОРИШЋЕНЕ У РАДУ

Свако научно објашњење представља сложен процес који садржи мноштво мисаоних и логичких развоја којима се дефинишу.

У доказивању постављених хипотеза овог рада коришћене су разне методе како би били задовољни основни методолошки захтеви – објективност, поузданост, општост и систематичност.

Највише је коришћена метода дескрипције са елементима класификације што представља откривање теоријских сугестија и информација о верском туризму ради откривања тенденција и законитости између појава, процеса и односа који су предмет истраживања.

Истраживана су научно – теоријска сазнања, релевантна литература и савремена пословна пракса коришћењем основних аналитичких и синтетичких метода, а пре свега анализе, синтезе, индукције и дедукције.¹

Од општенаучних метода коришћен је хипотетичко-дедуктивни и статистички метод.

¹ Миљевић, М. (2007) Скрипте из методологије научног рада, Универзитет у источном Сарајеву, Филозофски факултет, Пале, Методе научног рада и истраживања, стр.115-263

У прикупљању података коришћене су следеће методе и технике:

- анализа садржаја докумената, и то како примарне, тако и секундарне грађе
- већ извршена истраживања, студија случаја (case study),
- затим посматрање и испитивање (анкета).

ПОЛАЗНЕ ХИПОТЕЗЕ

У свакодневном животу човека јавља се потреба за вером у многе ствари, идеје, људе, и разне вероватне или невероватне догађаје. У теологији, под вером се обично мисли на веру у Бога. Човек који верује у Бога, он верује у спасење или у бољу будућност, али вера у Бога не долази до таквог става рационалним путем. За разлику од теолога верник може да верује у Бога и без неког знања из области теологије. Човек, појединац се разликује од вере у религијском смислу по томе што вера појединца, не мора да буде усмерена искључиво ка Бога, може да се јави вера ка неким другим идејама. **Вера** означава уверење у истинитост без њене провере, односно без логичког расуђивања и закључивања.²

Црква, међутим, пружа организовану веру. Она је уствари посредник између људи и божанства, што постиже на различите начине, рецимо преко верских обреда и церемонија. Улога цркве је и да разматра значајна питања вере, али и одлучује о својим члановима, ко и на који начин може постати њен члан, али и престати то да буде услед кршења правила које је сама црква прописала. У Светом писму, вера је дефинисана као производ људских нада, који је недоступан чулима.²

Да би боље упознали православну веру, њене обичаје и саме знаменитости цркве, народ има потребу за обиласком и упознавањем. Путовања у циљу рекреације или упознавања са неким знаменитостима представља **туризам**. . Сама реч „туризам“ потиче од енглеске речи *tour*, што у преводу значи путовати. **Туриста** је особа која путује најмање осамдесет километара од места сталног боравка, како је то дефинисала Светска туристичка организација (део Уједињених нација). Туризам је путовање људи на 24 сата или дуже у неку земљу или у место где нема сталан боравак. Прво организовано путовање везано је за име Томас Кука. Он је организовао превоз 570 туриста, који су 1841. године требали да учествују на конгресу. За учеснике је обезбедио превоз железницом, чај и свечану музику, цена је била један шилинг.³

² „Вера светих“ Владика Николај Велимиров, Евро Гиунти, 7. јула, 2010, Београд

³ www.wikipedia.org

Полазна хипотеза или мисаона претпоставка на којој се овај рад заснива је да:

- савремена теорија и тренутна туристичка кретања указују на могућност развоја и унапређења овог ресурса, што указује на важност ефикасног управљања њима у циљу остварења, како организационих тако и индивидуалних циљева и интереса.

Посебне хипотезе истраживања су следеће:

- информациони системи и њихов утицај на промоцију и развој верског туризма
- разлози и учесталост посете духовних светиња
- активности које би утицале на развој свих повезаних фактора за развој неопходних ресурса

Прво путовање око Света, Кук је организовао 1871. године. Имућни људи су одувек путовали у удаљене делове света да би видели славне грађевине или друга уметничка дела, научили нове језике или се упознали са другим културама. Појмови турист и туризам први пут су званично коришћени 1937. године од стране Лиге народа.⁴

ВЕРСКИ ТУРИЗАМ

Верски туризам је један од најстаријих облика туризма, који се почео јављати у раној историји када су људи посећивали одређена светишта и том приликом прелазили већу удаљеност. Од свог настанка манастири су били места са великом духовном снагом, која је привлачила посетиоце из различитих разлога. У њима су богослужења испуњавала вернике блаженством, мошти светитеља су исцељивале болести, а духовници пружали утеху за душевну бол и тугу. Духовне грађевине не могу се доживети као места која имају религиски значај.

Народ манастире доживљава као „културно-историјске споменике“. Поставља се питање шта чини културно-историјску димензију верског туризма, по чему су туристима манастири привлачни. Сама подела на културни и историјски говори нам да је реч о двема групама: културни (архитектура, сликарство, ризница, музика, певање, библиотека...) и историјски (прошлост манастира, историја једног народа, цркве, биографија и гробна места значајних људи...). Како је манастир место сусрета са богом, скровиште и уточиште, уметност и историја, култура и образовање, рад, духовност, место живљења, благостање и емоционалност, нема сумње да је духовна и

⁴ www.wikipedia.org

културна вредност манастира у очувању традиције и вере и сведочи о културном и духовном развоју српског народа.

Ово је врло користан облик туризма, па је временом осим верског постао и економски, трговачки али и културно седиште у појединим регионима. Осим знаменитости културних баштина, туристима се пружају различити инфраструктурни, гастрономски и верски садржаји.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА И ВЕРСКИХ ТУРИСТА

Последњих деценија јавили су се разни облици туризма, од којих су многи постали веома популарни: авантуристички, бањски, сеоски, градски, риболовачки, екотуризам, конгресни, верски и др.

Верски туризам: путовања на сакрална места се сматрају најстаријим обликом туризма. Од милијарду туристичких путовања годишње, свако пето је поклоничко.

Неки аутори, по мотивацији разликују: туристу-верника, који је заинтересован за учешће у верским светковинама, непосредан сусрет, израз поштовања према светом месту или одређеном светитељу, његовим моштима или упознавање са темељима своје вере, посебно ако живи у некој другој средини, док је верски туриста више налик едукативном или културном туристи, који оваква места посећује из радозналости и жеље за упознавањем.⁵

Верски туризам није сезонског карактера. Обично се ради о групним путовањима туриста исте вероисповисти, уз пратњу стручног водича, у организацији неке туристичке агенције и сарадњи са црквом или верском ораганизацијом.

Својим положајем на Балканском полуострву Србија се одувек налазила између културе Истока и Запада, које су утицале на стварање јединственог културног наслеђа. По свом броју, а и значају, посебно се издвајају средњевековни византијски и православни споменици, а пре свега српски манастири. Српски православни манасири су света места за духовни и молитвени живот. Најстарији и најлепши храмови подигли су моћни српски владари, а неки су у њима провели своје последње године као монаси. Манастире као задужбине су остављали и властеле, монаси и обични грађани. Углавном су грађени као задужбине, али и као места заједничке молитве. У неким манастирима се вековима чувају мошти наших светаца.⁵

Манастири Србије представљају благо српске културе и духовности и православља уопште. Имају јако велику културно-уметничку вредност. Овај рад би требало да између осталог, ближе опише и прикаже део њиховог културног наслеђа.

⁵ Туризам посебних интересовања, Висока тур. школа струковних студија, Г.Генов; Нови Сад, 2010.

Вековима су манастири били средиште, а у тешким временима под турском влашћу, били су важно уточиште српског народа. У својим ризницама чували су историју Србије од заборава. Током бурних година често су били разарани и пљачкани. Срећом, многи су обновљени и очувани, па данас представљају значајне споменике и непроцењиво благо српске културе. У манастиру Жичи је крунисан први српски краљ Стефан Првовенчани, Пећка патријаршија је вековима била средиште архиепископа и патријарха, милешевски Бели анђеолова једна од најпознатијих средњовековних фресака.

Србија има пуно религијских споменика из различитих култура, који постоје још из периода српског царства и настанка вере. Споменици средње вековне српске архитектуре настајали су од почетка IX па све до краја XVII века.⁶

Слике 1- Студеница, Римокатоличка црква Нови Сад, Синагога у Суботици, Пећка Патријаршија

Подизани су у различитим временским периодима и различитим стиловима, зависно од западног и источног византијског и светогорског утицаја. Због архитектонских карактеристика и изузетно вредном сликарству, као и предмета који се скривају иза зидина, манастири представљају црквено и културно благо, које треба видети и коме треба приступити са интересовањем.

Православна религија потиче углавном из доба Немањића. Они су започели ктиторство и подизање задужбина на овим просторима. Од XII века почиње масовна изградња манастира и цркава, већина постоји и данас, и сведоче о једном народу и једној вери. Они представљају традиције и културно-историјско наслеђе средњевековне Србије. Гледајући ове задужбине боље упознајемо тадашњи начин живота, однос према религији и према цркви.

Србија има преко 700 Православних манастира и цркава који се налазе под заштитом државе. У Србији има и других религија: преко 30 Римокатоличких цркава, 15 џамија и 3 синагоге. Римокатоличке цркве и синагоге прављене су у градовима или у близини насеља, док су манастири прављени у нетакнутим природним крајевима Србије. Прављени су да буду тешко доступни народу, да би се олакшао монашки живот у њима тј. да би монаси били што даље од искушења. Данас је инфраструктура допринела да се ова препрека лако савлада. Постоји велики број туристичких

⁶Извор: Туризам посебних интересовања, Висока туристичка школа струковних студија, Г.Генов; Нови Сад, 2010.

аражмана који ће уз квалитетног водича провести туристе кроз културно историску прошлост једног народа.⁷

Српски православни манастири и цркве су подељени по епахијама, од којих је свака значајна за одређени период српске историје. Посетиоци религијског туризма имају шта да виде и чему да се диве, јер манастири окружени прелепом природом постају све више један од значајних дестинација у Србији.

Верски туризам постаје последњих година заступљенији облик туризма у свету, а "поклоничка путовања" шанса за Србију и Југоисточну Европу.

За време светске економске кризе, све врсте туристичких путовања забележили су смањен број туристичких путовања, а статистика каже да се 20% од укупног броја туриста у свету остварује кроз "верски туризам".⁸

Директорка Туристичке организације Србије Гордана Пламенац истиче да на покланичка путовања у Србији долазе гости из целог света, највише из земаља региона али и из Италије, Немачке, Русије, Аустрије, Грчке, Словеније, Холандије, Чешке, Словачке, Пољске итд. Да би се ова врста туризма остварила потребно је повезивање са земљама из окружења, прављење заједничких међународних програма. Верске и државне институције морају да имају бољу сарадњу, као и сектор културе и туризма. Треба повећати финансирање локалних пројеката развоја и рестаурацију културних потенцијала, као и улагање у туристичку инфраструктуру.⁹

Услужни сектор и туризам као најдоминантнија делатност утичу на стварање услова за бржи привредни раст. Културно-историски споменици и археолошки локалитети, предмет су интересовања бројних туриста а манастири у том смислу највреднији и од великог значаја. Приче о манастирима, догађајима из живота српског народа, мотив су многобројних туриста да дођу и упознају се са овим споменичким наслеђем и уживају у лепоти природног окружења.

ВЕРСКИ ТУРИСТИЧКИ ОБЈЕКТИ У ПОМОРАВЉУ

Поморавље представља велики регион у сливовима три Мораве, а обухвата највећи део територије централне Србије. Поморавље обухвата долине Велике, Западне и Јужне Мораве. Кроз долину ових река пролази јако развијен друмски и железнички саобраћај. Због богатог културно-историског наслеђа, лепоти предела и

⁷ Уметност Поморавља и Подунавља од 1371. до 1459. године, Светозар Радојичић

⁸ www.wikipedia.org

⁹ www.economy.rs/.../gordana-plamenac

нетакнуте природе, Поморавље представља једну од најпосећенијих туристичких дестинација у Србији.¹⁰

Србија има дуго и богато духовно наслеђе, које је интересантно различитим туристичким групама. Година 2009. је проглашена за годину верског туризма, па се тако Србији указала прилика за промоцију српских манастира и цркава. Србија има пет верских заједница и налази се у самом врху европске и светске духовности. Србија би са својих 212 манастира и 44 цркве брвнаре могла да буде јако значајна за верске туристе из целог света.

Манастири и цркве средњевековних археолошких стилова, имају велико културно-историјско благо. Не може се разумети српски народ ако се не познаје историја њихових светиња. Те светиње се налазе ван насеља, усамљене и скривене у непроходним шумама и путевима, на тешко доступним локацијама. Понегде у Поморављу их на малим просторима има у великом броју (Овчарско-Кабларска клисура са своја десет манастира) а понегде у некој Општини их има по неколико. Ђуприја: Св. Петка, Раваница, Сисојевац и Манасија код Деспотовца, Крушевац: Љубостиња, Ђунис, Манастир пресвете Богородице, Св. Роман, Наупоре, Руденица, Дренча, Велуће... и мало јужније код Алексица Св. Стефан. Краљево: Жича, Студеница, Градац...

Као што видимо Поморавље је богато манастирима. Турци су их рушили, палили, народ је бежао, склањао се али се враћао и обнављао их. Најстарија црква потиче из IX века (Црква светих Апостола Петра и Павла код Новог Пазара), док најстарији манастири поричу из XII века. Сваки манастир има своју причу и представља задужбину свог ктитора. Најлепше и најстарије подигли су моћни српски владари, многи су својим задужбинама провели и последње године живота као монаси и ту су сахрањени. Манастире и цркве су подизали обични грађани, властела и монаси.

У средњем веку носиоци културе биле су цркве. Архитектура цркве пролазила је вековима кроз различите стилове. Најстарији тип била је Базилика, по угледу на римске базилике, затим је ту Византијска, па Рашка и што је за Поморавље карактеристично архитектонски стил моравске градитељске школе. Манастири у Србији су грађени овим правцем у архитектури, истовремено са овим правцем долази до настанка и развоја српске државе. Градитељи су често долазили из Италије и са Јадранског мора, па су се тако мешали стилови градње. У српској уметности није постојао јединствен стил. Са доласком Турака (после Маричке битке 1371.год.), 1375.год. кнез Лазар формира последњи стил српске средњевековне културе, као што

¹⁰ www.wikipedia.rs

смо рекли, такозвану моравску школи. У овом стилу имамо уједначен изглед цркве, целину, унутрашњу хармонију, обраду фасадних површина. Све цркве имају исту основу, једнобродну грађевину са три кохне, већим олтаром и мањим певницама северно и јужно од централног простора. Овај план пренет је из Св. Горе, јер су се у том периоду и масовно насељавали монаси, протерани из Св. Горе. Тако се јавља груписање цркава на појединим локацијама, нарочито у Поморављу.

После моравског стила у Србији, дошло је доба ропства Срба под турцима, па дуго није било изградње значајних уметничких дела. Манастири су рушени, паљени, пљачкани, претварани у џамије, али увек обнављани и привлачни за посетиоце.

Манастири који се данас боре свременом, под својим зидинама чувају највредније једног народа, благо од непроцењиве вредности које се огледа у сликарству, предметима, књигама, писмима и бројним списима који говоре одакле су дошли Срби као народ, како су живели, ратовали и куда су кренули. Говоре о моштима светитеља, значајним српским људима, говоре о Српском народу и народном благу.

ИНТЕРЕСОВАЊЕ ТУРИСТА ЗА МАНАСТИРСКО, КУЛТУРНО-ИСТОРИСКО НАСЛЕЂЕ РАНОГ ХРИШЋАНСТВА

Разноликост и богатство споменика насталих у прошлости и њена природна лепота, чине Србију веома занимљивом земљом и саставни део су њене туристичке привлачности. Од шест векова римске империје на нашем подручју данас сведоче остаци значајних римских путева и градова. Једна од најзначајнијих сачуваних споменичких целина у Србији су манастири. Средњевековни манастири нису само предели Србије, већ предели српске душе, али и својеврсне сликарске галерије. Фреске и иконе из наших цркава значајно су благо у културно-историском наслеђу Републике Србије.¹¹

Манастирске целине су од посебног значаја за развој туризма у Србији. Ови споменици сакралне архитектуре се јављају као непоновљиви комплекси у времену и простору. Одликују се бројношћу, релативно су добро очувани и законом заштићени. Подељени су у неколико група према доминантном уметничком стилу, и сваки од њих има своје специфичности и значај.¹¹

Репрезентативни примери Рашке школе попут Студенице и Сопоћана уписани су на УНЕСКО-ву листу светске културне баштине, а поједине фреске Белог Анђела у Милешеву или Распења у Студеници, заштићене су као остварења међународног значаја. Моравска школа је дала специфичан стил средњевековној српској уметности,

¹¹ Туризам посебних интересовања, Висока тур. школа струковних студија, Г.Генов; Нови Сад, 2010.

чији манастири указују на јединствени спој културе и историје. Манастири поствизантиске уметности, међу којима се посебно издвајају Фрушкогорски и Овчарско-каблаески комплекс, сведоче о очувању народног духа у условима тешког ропства.

У целини, манастири представљају врло привлачне целине за посету и боравак у њима. Зато се мора посветити већа пажња њиховој бољој презентацији и промоцији.

Средњевековни градови и утврђења, такође су јако заступљени на нашим просторима. Дугогодишња турска владавина је за собом оставила већи број утврђења и мањих градова, који су карактеристични по свом изгледу, али они нажалост нису још довољно валоризовани и представљени туристима.

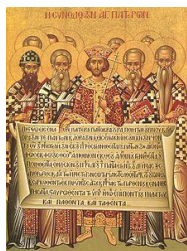
Рано хришћанство обухвата почетно раздобље хришћанства од смрти оснивача Исуса Христа у 30-им годинама I века, до постојања државном религијом у IV веку (313.) када је признато као вера. Рано хришћанство је настало у Израелу (Палестини) као верски покрет, односно секта унутар јудаизма. Од већине народа у империји Јевреје издваја монотеизам, односно вера у једног бога. Према списима апостола Петра (15-67.г.н.е.) многи јудејци окрећу се хришћанству.

Првобитну хришћанску цркву (lat: ecclesia - zajednica) формирали су након Исусове смрти, његови ученици и апостоли у Јерусалиму. Присталице Исуса из Назарета се у почетку називају Назарени, да би тек касније стекли назив хришћани. Заједницу су у почетку чинили само Јевреји који су сматрали да је Исус био Месија (Христ) чији долазак прориче Јеврејска света књига Танах, коју хришћани називају Старим заветом. Многе јудејске старешине су ову одлуку сматрале богохуљењем и присталице Христа пријављивали римским властима. Римљани су хришћане назвали атеистима, безбожницима. Одлуком апостолског сабора (48-49.године) решено је да поред јевреја и нејевреји буду примљени у хришћанство, тако настаје ширење хришћанства прво међу Грцима а касније и код других народа.

Хришћанство је признато тек под владавином римског цара Константина Великог (306-337.), законским актом познатим као Милански едикт, који је проглашен у данашњем Милану 313. године. Овим законом је проглашена верска равноправност и престанак гоњења хришћана, којима је дозвољено исповедање вере, без последица. Цар Константин је после признавања хришћанства сазвао Први васељенски (светски) сабор, позвао свих 1.800 епископа хришћанске цркве. Дошло је више од 1.500 епископа. Сабор је одржан у Никеји у Малој Азији током маја и јуна 325. у царском двору, цар је председавао. Мишљења на сабору су се сукобила, поводом аријанског спора о настанку Христа. Након два месеца заседања утврђена је догма по

коме је Христ био "исте суштине као отац". Константин је остварио јединство протеравши све епископе који нису потписали новостворени симбол вере.¹²

По старом учењу Цркве Христове, Свети Дух исходи од Бога Оца, то учење установљено је и на II васељенском сабору и стоји у осмом члану Симбола вере, на коме су били представници целе Цркве. Прво се у Шпанији јавља погрешно учење да Дух Свети исходи и од Оца и од Сина. То се учење раширило по целом Западу. Папа Бенедикт VIII, а по настојању немачког Цара Хенрика I, уноси то учење у Симбол вере. 1054.год. долази до огорчења на Истоку и у време цариградског патријарха Михаила Керуларија долази до раскола, поделе хришћанства.

Слика 2- Цар Константин и епископи држе Никејски симбол вере.

Милански едикт из 313 дели раздобље, када хришћанство живи у илегалу, када је познато као државна вера и када располаже већим материјалном средствима. Почети хришћанства се везују за катакомбе. Најстаји очувани примерци ове уметности датирају с краја II века и представља их сликарство на зидовима и таваницама Римских катакомби (катакомби је било широм Средоземља) а нешто касније и рељефи на саркофазима. Сликаство усваја симболичке и алегоричке облике. На пример: крст је симол хришћанства, палма идеја мучеништва, сидро-спасење, голуб симбол духа и духовног мира, паун-бесмртности. У овом периоду карактерише се непосредношћу цртежа, јасне боје, нема перспективе, али је ту тежња за потпунијим моделовањем. Форме су чисте а боје живље. Следећи период ове уметности почиње од IV века када цар Константин проглашава хришћанство за званичну религију царства. Тада ничу цркве по Риму, Јерусалиму, Витлајему.¹³

Један од битних предуслова за настанак хришћанства јесте измешаност народа, измешаност културе и језика, па и измешаност религије на територији огромног Римског царства у то време.

У првом веку нове ере хришћани су се тајно окупљали на заједничким верским обредима, проповедима и молитвама. Заједнице хришћанских верника звале су се хришћанске општине, било их је у свим деловима царства и у њима је имовина била заједничка. Оно је настало као уметност гроба у подземним катакомбама једне прогоњене религиозне заједнице.

У III и IV веку Црква се увећавала по чланству, све је више било људи, па су поједини тражили просветљење кроз самодисциплину и самоћу. Монаштво је било реакција на ту промену. Хришћани који нису хтели да туђи дух уђе у цркву, почели су

¹² Велики речник страних речи и израза; И.Клаин, М.Шипка; Прометеј; Нови Сад; 2010.

¹³ Велики речник страних речи и израза; И.Клаин, М.Шипка; Прометеј; Нови Сад; 2010.

да кидају везе са светом, чиме долази до одвајања и настанка монаштва. Реч монах потиче од грчке речи *monachos* што значи једини или усамљен. Монашки покрет је започео у Египту у пустињи у IV веку и његови оснивачи су били Копти. Из Египта се монаштво проширило у Палестину, Сирију, Месопотамију, Малу Азију и даље у Италију. Монаштво није започето као установа Цркве, већ је било спорадично и ширило се стихијски.

У "Великом речнику страних речи и израза" Клајна и Шипке пише да је манастир "црква са стамбеним зградама у којима, према утврђеним правилима, живе монаси или монахиње", реч манастир потиче од грчке речи манастириони чија је основа монос што значи један, сам¹⁴.

Зачетници манастира су монаси, усамљеници који су проповедали живот у посту и молитви посветивши га Богу.

Подизање манастира и помагање које су започели Сава и Немања наставили су сви Немањићи, затим српски владари и чланови њихове породице, па и народ у Србији.

Манастири су у почетку од стране цркве и црквене власти сматрани за појаву која делује изван. Временом је црква прихватила појаву монаштва и почела да диже манастире.

Сада на територији Србије има 212 манастира, од којих су 54 проглашени споменицима културе.¹⁵

Манастири су подизани најчешће на тешко приступачним местима како би се омогућила усамљеност монашке заједнице. Живот у монашкој заједници одвијао се по правилима типика, још од доба Сава Немањић,

Углавном једина заштита монаха и манастира од нападача била је управо стена или скривена шума у којој се налазио манастир, ризнице су биле веома примамљив плен посебно Турцима, а не мали број манастира спаљиван је и уништен.

Манастири су вековима били главна училишта, а њихови калуђери први учитељи. После одласка Турака у њима су основане прве основне школе и прве уметничке радионице.

Зачетник српског монашког живота је Растко Немањић, најмлађи син Стефана Немање, који је отишао на Свету Гору примио монашки постиг и постао Сава. Касније наш први архиепископ.

¹⁴ Велики речник страних речи и израза, И.Клаин, М.Шипка;Прометеј,Нови Сад.2010.

¹⁵ www.manastiri.rs

АРХИТЕКТОНСКИ СТИЛОВИ ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРСКИХ ОБЈЕКАТА

Православна архитектура има литургијско значење. Ахиртектура цркве је пролазила кроз различите стилове, зависно од времена у ком су цркве настајале. Сви православни храмови представљају заједничка места где се кроз учествовање на светој литургији, верници посвећују Богу и вери.¹⁶

Православни храмови се деле на три дела: нартекс-припрату или улаз у цркву, средњи део храма-наос и олтар. Хришћански храмови су постављени у правцу исток-запад. Источни део храма је олтар. Олтар је најсветији део храма У делу храма пред олтаром, одвојена са једним или два степеника од наоса цркве, налази се јужна и северна певница. Сва три дела су украшена фрескама и иконама. Црква је ту да се изгради духовна веза са Богом.¹⁶

Католичке цркве су окренуте према западу и њихов олтар је на западу.

ПРИКАЗ СТИЛОВА АРХИТЕКТУРЕ У МАНАСТИРИМА

Архитектура манастира пратила је стилске промене од византиског наслеђа до данас. Обележја византиске и романске архитектуре на складан начин су се прожеле кроз изградњу православних цркви и манастира. Због архитектонских особина, фресака, икона, рукописних књига, бројних дела примењене уметности, манастири Србије привлаче пажњу туриста.¹⁷

Архитектура цркве смо рекли да зависи од времена када је црква грађена. На територији Србије из различитих раздобља има различитих стилова. Ране цркве су грађене као римске базилике, затим се јавља српско-византијски стил, да би касније настао рашки и моравски стил. У Србији нема готских цркава као на Западу Европе. За време опсаде Турака осим црква брвнара цркве се нису градиле. После ослобођења од Турака, кнез Милош гради цркве у барокном стилу. Доласком Карађорђевића тражи се национални стил у архитектури тако да се цркве све више граде као пре доласка Турака. Тај стил уз мало осамревењавања одржао се до данас.¹⁷

Најстарији тип је **базилика** по узору на римске базилике. Оне су се градиле у IV веку. Имале су најчешће три брода одвојена ступовима и галерију, аспиду и атријум (улазни део). Између аспире и уздужних бродова је попречни брод и црква добија облик латинског крста. Цркве су се градиле над гробовима мученика и на светим местима.

¹⁶ Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, В. Петковић, Београд 1950, 136. страна

¹⁷ www.zaduzbine-nemanjica.rs

Византијска архитектура представља тип кружне грађевине са куполом. Тако је грађена Аја Софија у Цариграду. Основу српско-византиског стила представља основа уписаног крста са једним или пет кубета. Са западне стране налази се припрата. Спољашност грађевине византиским стилем обележен је сивим или жутиим каменом и црвеном опеком, који су тако поређани да стварају украсне шаре на фасади. Овај стил градње је почео у VI веку.

Рашки стил обухвата временски период од седме деценије XII века до краја XIII века. Стил је добио назив по реци Рашки, где је највише изграђено манастира јер је ту била престоница Рашке Србије. Овај стил је био оригиналан у архитектури, препознатљив. Карактеристика овог стила је једнобродна засведена грађевина са једним кубетом. Са западне стране налази се припрата, а са јужне и северне налазе се нижа одељења певнице (трансепри и параксили). Спољашност грађевине је у романском стилу јер су обале Јадрана (Котор, Дубровник..) биле под контролом Немањића. Рашки стил представља златно доба српског сликарства када почиње живописање манастира и цркава. Живописање је трајало сто година од 1175. год. (Ђурђеви Ступови), до 1275. год. (Градцем) а свој врхунац је достигло у Сопоћанима.

Два километра од центра Новог Пазара налази се Црква светих Апостола Петра и Павла, најстарија сачувана хришћанска грађевина на Балкану, њен најраније откривени део потиче из X века. Окружавале су је зидине што значи да је била манастир. Саграђена је од ломљеног камена, равних је фасадних површина. Настала је по угледу на рано византијско градитељство. Верује се да је ова црква саграђена уз неко црквено или световно седиште које више не постоји.

Црква има три слоја фрагментарно сачуваног живописа фресака, рађених од X до XIV века, и важни су као почетак наше средњовековне уметности. Растко и Стефан Немањић нису први градили српске светиње, јер у овој је цркви крштен Немања по православном обичају и ту је Немања предао престо сину Стефану.

Слика 3 - Црква светих Апостола Петра и Павла, код Новог Пазара

Архитектура српских средњовековних манастира показује велику важност. У XIII и почетком XIV века грађене су цркве у чијој се пропорцији, фасади, скулптури осећа романички утицај и оне су сврстане у рашку градитељску школу.

НАСТАНАК МОРАВСКЕ ГРАДИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ И МОРАВскоГ СТИЛА

У периоду који следи, слаби веза са византиским радионицама. Византија је у то време била „пољуљана држава“ из које у Србију нису стизли стручњаци за опеку и клесари. Градитељску улогу преузимају мајстори из романских средина. Сада су волумени затворени равним површинама, прозори и портали су од украсног камена, скромнији од студеничких, ентеријери су прекривени фрескама. Фреске су бојени украси на омалтерисаним фасадама. Значи започиње посебан архитектонски **стил моравске градитељске школе**, са полихроним фасадама и декоративном пластиком, која се развила у долини Мораве (Раваница, Лазарица, Љубостиња, Каленић...) Моравска архитектура ослања се на предходно градитељство у Србији.¹⁸

Око 1375. год. кнеза Лазара формира последњи стил српске средњовековне архитектуре, такозвана моравска школа. У историји старе српске уметности нису увек владали уравнотежени односи између архитектуре и осталих делова уметности. Архитектура старе Рашке била је дискретна са наглашеним сликарством.

У западној средњовековној уметности и у централној византији, владало је јединство стила. У српској уметности ретко је постојало јединство стила. У уметности истих година једни су закони стила важили у архитектури, други у монументалном сликарству, трећи у сликарству минијатура, те супротности су биле слобода српске уметности. Од 1371.године трагичном битком на Марици је почело доба турских ратова. После првих пораза, Срби су се повукли према северу, а нарочито после битке на Косову 1389. год. И поред војне и политичке нестабилности Србију насељава збег монаха из Св. Горе.¹⁹

Ахитектура моравског стила била је оригинална и веома уједначена. Њене карактеристике су општи изглед целине, унутрашња хармонија, концепција облика и обрада фасадних површина. Све цркве овог периода имају исту основу, оне су једнобродне грађевине са три конхе, већим олтарском и мањим певничким конхама северно и јужно од централног подкуполног простора. Овај план пренесен је из Свете Горе. Овакав план се понавља вековима, због потребе литургије. Горња конструкција моравских цркава као и техника зидања, узете су из византијске архитектуре. За цркву чврсто везан натрекс (припрата-западни улазни део православне цркве, одвојен зидом и вратима) обично има нижу правоугаону кулу. Од XIV века појављује се богата камена пластична декорација, на порталима, прозорима, розетама (округлим прозорима) и декоративним појасима лукова, највећим делом је

¹⁸ Извор: <http://www.fondacijamisija.org/vesti/moravska-shkola-manastiri>

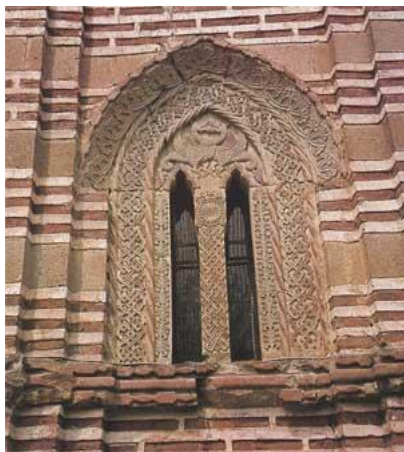
¹⁹ Извор: <http://www.fondacijamisija.org/vesti/moravska-shkola-manastiri>

геометријска и клешу се орнаменти у плитком рељефу, људи, животиње, фантастична бића- сирене, змајеви итд.²⁰

Слика 4 - Крушевац, Лазарица, црква Св. Стефана, пластика прозорског отвора, (монофора), око 1375. год.

Спољна архитектура моравских цркава тежи ка дематеријализацији (искључивању објективности при стварању дела). Дочарава визију неке лаке фантастичне архитектуре иза које се површина камена и опеке претвара у орнамент. Ова архитектура има логику, хоризонтално подељена на три појаса: најнижи појас

зида је компактан, мењање редова камена и опеке, у средњем појасу зида налазе се монофори (прозорски отвор са једним луком), бифора (прозорски отвор подељен на два једнака дела изнад којих се налазе два једнака лука) или трифора (прозорски отвор од три дела са три лука). Док је у трћем делу развија систем стубова, лукова декоративних розета.

Моравски стил градње био је од сва три стила најоргиналнији у средњем веку.

Слика 5 - Каленић, црква Ваведења Богородице, бифора јужне фасаде, 1407. год.

Архитектура моравских цркава делује као оријентализована византијска уметност. Тај источњачки карактер преузет је из византијских мотива. Неки мотиви као у манастиру Каленић, копирани су са фасаде византијских палата.

Ма колико грађевине овог доба инпресионирале спољашњим ефектима декоративности, оне имају своју посебну тиху унутрашњу архитектуру. По својој

²⁰ Извор: Уметност средњег века, др Р. Бакић, др В. Ђуричковић, др М. Лазић, др М. Петровић, мр М. Арсић, М. Трифуновић

конструкцији ови споменици моравске архитектуре мало се разликују. Веће грађевине: Раваница, Љубостиња, Манасија имају четири слободна ступца, на којима почива централно кубе. Све остале цркве овог периода имају кубе ослоњено на пиласте (*носачи грађени од великих камених блокова).²¹

Најизразитије особине моравске архитектуре имају једнокуполне цркве: Лазарица и Каленић. Оне имају наглашени вертикализам (унутрашњост простора), њихова кубета стоје на високим постољима а мале припрате, уске и високе, укомпоноване су у целину.

У архитектури Раванице, Љубостиње и Манасије вертикализам је нешто умеренији. Кубета имају нижа постоља, наглашене хоризонтале.

Слика 6 - Манастир Раваница

По замисли простора Манасија је слична Раваници, а фасаде у камену и облици прозора подсећају на Рашку школу архитектуре.²²

Према области у којој се одвија градитељска архитектура, долина реке Мораве, ови споменици су последњи у српској средњовековној архитектури. Моравска обнова обећавала је много, али турско освајање Балкана онемогућило је даљи развој српске архитектуре.

УМЕТНОСТ, СЛИКАРСТВО И ФРЕСКЕ

Срби су неговали три сликарска рода — зидно сликарство или фреске, сликање на дрвеној плочи или иконопис и сликање на пергаменту или минијатуре, односно рукописи.

У време Турака покушава се повратити ниво на коме је било сликарство у XIII веку. Мајстори који су израђивали фреске већином су непознати и ако се потпишу они то учине на месту које се тешко може уочити као Макарије у Љубостињи, Јован у Раваници и др. Они су радили за славу у другоме свету.

Прве цркве, показују велику зависност од византијских цркава. Византијски царски живописци, сликари, долазили су из Цариграда и Солуна. Они су директно донели монументално сликарство у Рашку државу. Сликари тзв. Ренесансе Комнина унели су и строге и религиозне теме реалности. По очуваним остацима, уочава се јак

²¹ Извор: <http://www.fondacijamisija.org/vesti/moravska-shkola-manastiri>

²² Извор: Уметност Поморавља и Подунавља од 1371. До 1459. године, Светозар Радојичић

утицај комнинског сликарства, димензију људске реалности, препуне емоција и унутрашњег преживљавања.²³

Најстарији очувани споменици, фреске у гробној цркви кнеза Лазара, у Раваници (из око 1375.год.) показују једну уметност која се одваја од брзог илустрованог. Избор тематике се изменио. Декорација куполе и олтарског простора остала је иста, али фреске наоса истичу земаљски живот Христа. На сводовима су празници а вертикала је подељена на три појаса: у Раваници у највишем су остале само три фреске, по којима се не може открити њихова садржина. Најбоље се види средња површина и исликана је великим композицијама из Христовог земаљског живота: Христос са Маријом и Мартом, Исцељење слепог од рођења, Умножавање хлебова, Исцељење човека нечистог духа, Христос и Самарјанка, Христос исцељује човека од водене болести и др. Све набројане композиције издвојене су оквирима и одређене као посебна целина. Под иконостасом у најнижој зони, налазе се две композиције: на јужном зиду Тајна вечера, а на северном прање ногу.²⁴

Ликови су постали већи, композиције сложеније, сликарска обрада пунија и интезивнија. У Раваници се осећа задржавање сликара на тему, структура слике даје вредност. Сlike у Раваници имају свој ритам, приказане су у ходу, који кружи у простору цркве, сасвим заустављен, свака композиција има свој сликарски простор и своју композицију ритма која је изолована јасно наглашеним оквиром, тракама које

сваку сцену ограничавају. Тако Раваничке фреске делују као галерија слика, до последњег детаља исликане иконе. Иконописни карактер водио је ка уништењу класичног зидног сликарства. Код Раваничких фресака квалитет слике може се видети само када се приђе у непосредној близини. Једино сликање кубета задржава крупни облик фреске.²⁵

Слика 7 - Раваница, црква Вазнесења око 1375.год.

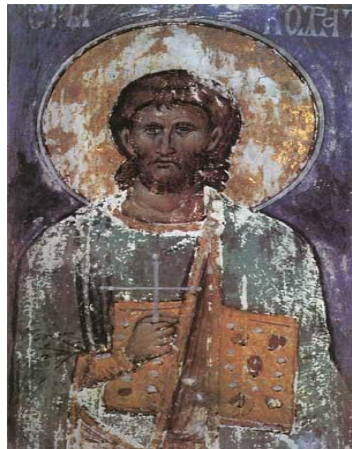
Мајстори из Раванице са нарочитом пажњом истичу лепоту краткотрајног Христовог земаљског живота, и стално се труде да Христа и његову околину покажу као одсјај. Та лепота која одваја посматрача од земаљске стварности разликује се од

²³ Извор: <http://pravoslavije.spc.rs/broj/949/tekst/likovni-prostor-vizantijskog-slikarstva-i-vizantijska-perspektiva/>

²⁴ Извор: http://sr.wikipedia.org/Српска_уметност

²⁵ Извор: Уметност средњег века, др Р. Бакић, др В. Ђуричковић, др М. Лазић, др М.Петровић, мр М. Арсић, М. Трифуновић

оних лепота класичних слика и кипа. У сликарству моравске школе, појављује се лик човека који је странац и који је естетски, геометријски и пропорцијално узор лепоте.

Високе фигуре су издужених облика, меких гестова, сентименталног израза, пажљиво одевене и богато искићене. Главни мајстор Раваничких фресака потписао се на оклопу једног свог ратника у северној певници западно од прозора и звао се Константин.²⁶

У сликарству моравске Србије истиче се поетичност и декоративност. Избор и распоред зависи од црквеног обреда. Призори су изабрани према читањима јеванђеља. Композиције лево и десно од иконостаса Тајна вечера и Прање ногу, издвојене су као перикопе које се читају на Велики четвртак.

Слика 8 - Раваница, црква Вазнесења Христовог, св.Кордат, јужна певница, око 1375-1380.год.

Сам значај слике изазвао је одговарајућу пажњу. Слика која се дуго посматра и од које се очекује спас мора да буде надземаљски лепа. Декоративност се нарочито истиче у Раваници, више се употребљава злато него што на први поглед може да се примети.

Унутрашња сликана декорација била је у новој моравској школи много сложенија и богатија од оне из XIV века. Тада се уместо камене олтарске преграде подижу двоспратни дрвени иконостаси, са великим, допојасним, иконама у доњој зони и чином у горњој. Све је било посребрено или позлаћено а завесе су биле раскошне од танког платна и златом ткане. Тема зидног живописа почињу да прелазе на иконе иконостаса. Од дванаест апостола у зидном живопису остале су само Петар и Павле, који су сликани у западном делу храма.²⁷

Слика 9 - Раваница, црква Вазнесења Христовог, св.Орест, наос, 1375-1380.год

Посебно место у сликарству српског деспотства заузимају фреске манастира Каленић, из прве деценије XV века. Каленићко сликарство истиче се очуваношћу и квалитетом. Манастир Каленић једини има очувану првобитну сликану декорацију наоса и припрате. Сликарство припада елитној групи касног српског сликарства. Очувани су пророци и јеванђелисти, Очувано је доста фресака: Сретење, Успење

²⁶ Извор: <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>

²⁷ Извор: <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>

Богородице, Скидање скрста, Свадба у Кану, као и неколико фресака исцељења. Из животног доба Христа остала је само једна фреска: Христос и Закхеј. Из Богородичног циклуса у наосу налази се сцена: Рођење, Ваведење и Богородица у молитви пред смрт.²⁸

Слика 10 - Каленић, црква Ваведења Богородице, Исцељење слепог, детаљ, северна певница, 1407-1413. год.

Слика 11, лево - Каленић, црква Ваведење Богородице, Младенци;

Слика 12, десно - Свадба у Кани, јужна певница, 1407-1413. год.

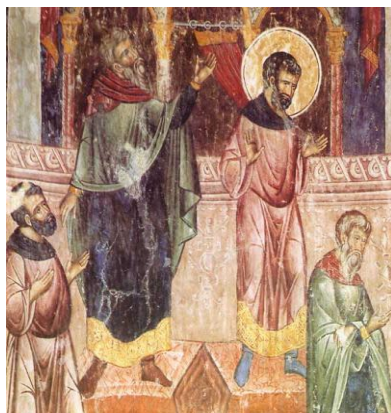

Фреска Свадбе у Кану, је сложена са тежњом да се ставови и гестови повежу у хармонију. Фантастични пејзаж, величина сликане архитектуре, дубина простора и живост кретања насликаних, мајсторе Каленића приближава западном сликарству. Каленићко сликарство рађено је према кантонима који су прилагођени облицима и величини унутрашње архитектуре. На неким фрескама осећа се утицај цариградског сликарства, фантастичан, раскошан и сентименталан стил.

У великој надгробној цркви деспота Стефана Лазаревића, у манастиру Ресави или Манасији у високој пространој петокуполној цркви сликарство је очувано само фрагментално, али довољно да се може видети систем распореда тема и уметничке вредности првобитне целине. Велика црква пружала је могућност сликарима да исцрпно илуструју целине. У кубету је очуван монументални хор пророка. Очувани су

²⁸ Извор: Уметност Поморавља и Подунавља од 1371. До 1459. године, Светозар Радојичић

делови земаљског живота Христовог, и још неке фреске које су груписане. Посебно су издвојена у олтарском простору, јављање Христа после васкрсења.²⁹

Слика 13, лево - Манасија, црква Св. Тројице, Прича о митару и фарисеју, јужна певница, око 1410-1418.год. У приземним зонама и декоративни медаљони, свети мученици.

Слика 14, десно - Манасија, црква Св.Тројица, свети ратници Арета, Нестор и Никита, северна певница,око1410+1418.год.

На западном улазу у наос добро су очуване фреске (Божја рука и Недреманог ока) фино сликарски одређене и теолошки добро објашњене, показују колико је декоративно сликарство.

Много касније има неколико ресавских рукописа у којима се не појављује људска фигура. Сликају живим бојама и топљеним златом. Тек сада се јављају минијатуре лаичке садржине. Крајем XIVвека и у XVвеку у Србији се развило рударство, па и златарске радионице у којима се обрађивало много више сребро у односу на злато. Тако почиње са оковима икона, украсима, сликама, па и са везом. Најлепши примерци српског царевског веза настали су у радионици монахиње Јефимије, рођаке кнегиње Милице, удовице кнеза Лазара. Српска радионица раног XV века стилски се везује за уметност деспотских времена. Цртежи, боја и раскошна орнаментика на тканини, везеној сребрним и златним концима исти су као и на фрескама Раванице, Каленића и Манасије.³⁰

Турско освајање прекинуло је моравску обнову која је била подстицај за даљи развој српске архитектуре и византиске уметности у целини.

Средњевековни манастири и цркве нису само предели Србије, већ предели српске душе, али и сликарске галерије. Фреске и иконе из српских цркава су благо у културно историјском наслеђу Србије.

²⁹ Уметност средњег века, др Р. Бакић, др В. Ђуричковић, др М. Лазић, др М.Петровић, мр М. Арсић, М. Трифуновић

³⁰ www.despotovac.com/home/znamenitosti

ПОСЕЋЕНОСТ МАНАСТИРА У СРБИЈИ

Религијски туризам има велике шансе за развој али да је недостатак инфраструктуре главна препрека недовољне искоришћености.

Верски туризам је најстарији облик кретања људи ван места боравка. Овај облик кретања је на граници духовног и материјалног. Људи различитог старосног доба, образовања и материјалног стања одлучују се за ове походе. Ходочашће је путовање велике моралне вредности и везано је за религију. Стална путовања ка светим местима говоре да туризам и ходочашће имају културни карактер, она имају осећај светог, садржајност и велику духовну снагу. Због тога се оваква путовања у великој мери организују преко верских заједница јер успешност путовања зависи од духовног вођства групе а мање од квалитета туристичке понуде. Тако се решава проблем интерпретације светог, јер се човек тако приближи и доживи духовно надахнуће. Важно је и туристичко планирање и заштита културног наслеђа. Ова одговорност је у надлежности локалне заједнице, која мора да заштити верско добро и да обезбеди квалитетан доживљај посетилаца.

Локална заједница има обавезу да задржи аутентичност објеката, не дозволи претеране измене, обезбеди приступе, адекватан одмор а комерцијализацију стално контролише у локалној заједници. Ако се нешто од овога наруши а комерцијализација постане превелика, туристички токови се полако крећу ка местима који нису изгубили аутентичност.³¹

³¹ www.zenskestudije.org Гордана Стојаковић

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ МОРАВСКИХ МАНАСТИРА ЊИХОВ НАСТАНАК, ЗНАЧАЈ И АРХИТЕКТУРА

Пораз српске војске од Турака на Марици 1371. променио је и судбину српске државе. Северне области некадашњег царства, који су доба Немањића били запостављени, развили су се за време владавине кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића. Они постају централни део моравске Србије, где се развија нова уметност.

Моравска градитељска школа, последња епоха српске средњевијековне уметности, трајала је од 1371. до 1427.год. На празном простору Поморавља и околних крајева израста је нова уметност.³²

МАНАСТИР РАВАНИЦА се налази око 30 km источно од Ћуприје, у подножју Кучајских планина, у клисури реке Раванице. Са источне стране пружају се планински масиви, а са запада плодна долина Велике Мораве – Велико Поморавље. Манастир је удаљен 140 km од Београда, неколико километара од ауто пута Београд-Ниш, у селу Сење. Манастир је са Ћупријом повезан

асфалтним путем који води према сењском Руднику.

Слика 15- Манастир Раваница

Поред свих рушења вековима, очувано је утврђење око њега где још постоје делови куле Милоша Обилића и кула Лазара у којој још има делова фресака. Манастир је изграђен као задужбина кнеза Лазара и кнегиње Милице 1381. године и припада манастирима Моравске школе. У средњем веку манастир је познат под именом Равно, ни једна црква није толоко опевана у народним песмама, као Раваница. Манастир чине тврђава, конак и сама црква Вазнесење, којој су касније додате полукружне певнице. Тврђава је подигнута нешто раније од цркве, још за живота Кнеза Лазара, што се може прочитати на северној кули. Црква им пет купола од којих је централна десетострана, а остале над краковима крста осмостранице. Озидана је наизменичним постављањем опеке и камена. Фасада је подељена са два венца и оживљена украсима у облику шаховског поља. Данашњу припрату подигао је учитељ Стефан 1721.год.

³² Три моравска манастира, Београд 1966, 26-37. Р. Николић, Б. Живковић.

Манастир конак подигнут је око XVIII века. То је велика једноспратна зграда смештена одмах до цркве и једна је од ретких сачуваних грађевина. Манастир је грађен раскошно. Осам година након завршетка кнез Лазар је погинуо на Косову.³³

Слика 16- Раваница, кивора (2,1m x 1,0m) дело Радише Минића са моштима цара Лазара, десно од олтара, постављена 28. јуна 2010. год. стара од дрвета је била из XVIII века.

Кнез Лазар је прво сахрањен у цркви у Приштини, две године касније његове мошти су пренете у манастир Раваницу. Триста година касније 1690. год. патријарх Арсеније Чарнојевић са 37 000 породица бежи од турака преко Дунава и монаси из Раванице са собом носе мошти свог кнеза. После четрдесет дана сигли су у Будим и саградили малу цркву и положили мошти кнеза Лазара. Монаси су пронашли напуштени манастир Врдник обновили га и пренели мошти. Године 1718. један монах се вратио у Раваницу и почео са обновом скоро порушеног манастира. Архијерејски сабор православне цркве 1954. год. донео је одлуку да се мошти врате у Раваницу али је то учињено тек 1988. год.³⁴

Манастир Манастија³⁵ налази се два километра севрозападно од Деспотовца, у подножју Бељанице у живописној клисури реке Ресаве, десне притоке Велике Мораве. Планинско-долинска регија Ресаве налази се у западном делу Србије, са површином од 682 km². Манастир Манастија је повезан са Јагодином асфалтним путем, који води према Деспотовцу, а такође је долином Ресаве повезан са Свилајнцем. Манастир је познат и под именом Ресавица.

Слика 17 – Манастир Манастија

Манастир је задужбина деспота Срефана Лазаревића, посвећена Светој Троици, подигнута и живописана између 1407 и 1418. год. и представља маузолеј деспота Стефана.

³³ Извор: www.manastir.ravanica.co.rs

³⁴ www.srbija.travel/kultura/manastiri/moravski-manastiri

³⁵ Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, В. Петковић, Београд 1950, 136. страна

Слика 18 - Туристичка карта (манастири Манасија и Раваница)

Поред манастира заштићеног зидинама, налазе се и друге зграде, од којих се својом величином истиче књижница познате ресавске преписивачке школе, рестаурирана и са сталном изложбеном поставком. Ресавска школа је имала радионице у којима су се дела преписивала и тако чувала од заборава, радиле су све до краја XVII века и служиле су као узор другим манастирима.

Обновљен је 1845.год. Манстирски комплекс састоји се од цркве унутар тврђаве неправилне основе. У наосу четири слободна стуба носе главну дванаестострану куполу, а још четири мање осмоугине куполе су на угловима цркве. Припрата на задњој страни накнадно је дозидана. Посебну вредност манасије чини њен живопис, који по лепоти спада међу најзначајнијим остварењима у старом српском сликарству. Фреске, остареле и оштећене и данас плене раскошном лепотом. Све је врло сређено, наглашено, у покрету, у оплемењеним ликовима и умним погледима. Сликари су при раду обично користили злато, где у контрасту стоји плава боја, на фрескама је радило више мајстора, што се види из њиховог неједнаког квалитета. Нигде у старом српском сликарству живот није толико ушао у религијску слику.³⁶

Манастир је подигнут као јако утврђење, опасно масивним зидовима тврђаве на којима се диже 11 кула међу којим се висином истиче Деспотова кула са северне стране. Куле се налазе изнад саме Ресаве на месту које се могло бранити са свих страна пред најездом турака. Током векова манастир је више пута пљачкан и паљен. По својој архитектури припада моравској школи, као петокупаона грађевина најсличнија је манастиру Раваница, али се у обради фасаде разликује од осталих грађевина ове школе, зидана је наизменичним резањем камених тесаника везаних спојницама малтера без опеке.

³⁶ www.discoversrbija.org

Манастир Манасија је грађевина са намером ктитора да представља репрезентативни објекат. Манастир Манасија, као туристичка вредност са својим природним, рекреативним и културно историским специфичностима, је веома атрактиван за посетиоце, па се истиче као изузетна туристичка вредност Горње Ресаве и шире околине а са манастиром Високи Дечани представља највећу грађевину средњовековне Србије. Манасија је значајна и као велики духовни и културни центар средњовековне Србије, па је потенцијални кандидат Србије за листу светске културне и природне баштине.³⁷

МАНАСТИР ЉУБОСТИЊА³⁸ налази се 4 km северно од Трстеника, а два колиметра од извора реке Љубостиње, по којој је највероватније и добио име, између живописних шумовитих брда. Манастир се налази испред села Грабовца где се асфалтним путем за петнаестак километара стиже се у Брњачку Бању.

Слика 19 - Манастир Љубостиња Слика 20- Цео комплекс Љубостиње

Легенда каже да је име Љубостиња настало од речи „љубав“и „стан“ (место љубави). На овом месту су се, наводно, на дан Светог Стефана, први пут срили кнез Лазар и кнегиња Милица, која је за успомену на овај догађај, одлучила да овде подигне манастир.

Манастир Љубостиња, са црквом Успење Богородице, задужбина је кнегиње Милице, подигнут је 1388.год., а осликан фрескама у периоду од 1402. до 1405.год. Архитекта је био Раде Боровић, познати Раде Неимар из народних песама, који је своје име уклесао на прагу унутрашњег портала, између наоса и натрекса. Манастирска црква је типичан споменик моравске градитељске школе.

³⁷ www.srbija.travel/kultura/manastiri/moravski-manastiri

³⁸ Средњовековни манастири и цркве у Србији, Душан В. Комлушки; Службени гласник, Београд 2003.

По жељи кнегиње Милице тада већ монахиње Евгеније, цркву је живописао сликар јеромонах Макарије, чији је потпис такође сачуван. Претпоставља се да су сликарски радови започели и пре Косовске битке. Осликао је цео храм. У припрати на западној страни осликао је породицу Кнеза Лазара. На једној страни су Кнез Лазар и Кнегиња Милица, а на другој синови Стефан и Вук. Мало фресака је сачувано.

Када је кнез Лазар страдао на Косову, кнегиња Милица одлази у манастир и постаје монахиња Евгенија, кренула је за њом и Јелена, жена деспота Угљеше и постала монахиња Јефимија. У злату на свили, Јефимија је извезла Покров кнезу Лазару. Сада је ово уметничко дело непроцељене вредности изложено у музеју Српске православне цркве у Београду. Позната је и њена завеса којом је даривала манастир Хиландар. Обе монахиње су овде и умрле. Кнегиња Милица, односно монахиња Евгенија сахрањена је на левој страни улаза у цркву, а монахиња Јефимија на десној.

Иконостас у манастирској цркви осликао је 1822. Никола Марковић. Старији конак који се налази на западној страни манастира је монументална грађевина из времена кнеза Милоша Обреновић, рађена тридесетих година XIX века. У такозваном балканском орјенталном стилу. На источној страни манастира подигнута је лепа црква са иконостасом од прућа, који су монахиње радиле. Посвећена је Светом Георгију.

Манастир је од свог оснивања имао велику културну улогу. Ту су живели и радили истакнути писци, преписивачи, летописци, минијатуристи, сликари.

Манастир КАЛЕНИЋ³⁹ се налази у близини Рековца, на обронцима Гледићких планина, 12 км западно од села Опарића у Левчу у селу Каленићки Прњавор. Манастир је добио име по Каленићкој реци која протиче јужном страном брдовитог Леваца и улива се у Велику Мораву. Налази се близу

Трстеника на крају локалног пута преко Велике Дренове и Опарића. С обзиром да је манастир у шумадијским брдима, на доста забаченом месту, није лако стићи до њега. Најбољи пут до Каленића је преко Крагујевца па локалним путевима. Аутобусом се може стићи до Јагодине, где од хотела "Палас" иде локални аутобус.

Слика 21- Манастир Каленић

³⁹ Три моравска манастира, Београд 1966, 26-37. Р. Николић, Б. Живковић,

Цркву манастира Каленић, која је посвећена празнику Ваведења Пресвете Богородице подигао је властелин Богдан са женом Милицом и братом Петром. Властелин Богдан је био управник владарских финансија за време владавине деспота Стефана Лазаревића, између 1413. и 1417.године. За време Турака манастир је више пута пустошен и обнављан. Манастир је уживао велики углед па су 1815.год. из Срема ту пренете мошти Стефана Првовенчаног где су биле до 1839.год. када су пренешене у "царску лавру Студенице"

Каленићка црква има осмострану куполу и трихоносну основу, две певнице, а налази се на постољу, па делује издуженије. Фасаде су типично за моравски стил рађене наизменичним ређањем камена и опеке, издељана кордонским венцима и богато су украшене шаховским пољима, представља најдекоративнији манастир са много рељефа, у бифорама се налазе мотиви са животињским и људским фигурама. Доњи ред прозора је са једним или два реда прозора, а у горњем делу су розете целом дужином фасаде. Као реткост у средњовековној српској архитектури јављају се обојене рељефне композиције у тимпанима под луцима. Порекло оваквог украшавања води од споменика јерменске црквене архитектуре. Црква је 1928.год. рестаурирана и има првобитни изглед из XV века.

Живопис цркве потиче из 1413.год. фреске су дела мајстора, ликови су уједначени, имају богат живот, нежност, осећања. Новину представља наглашена употреба светлих боја, светлоцрвене, светлокестењасте и жуте што фрескама даје лепоту, грациозност, префињеност и лирски карактер. Најлепша је представа Богородице са Христом и два анђела.

Сваке године се у манастиру одржи традиционална Сликарска колонија мојој присуствују уметници из земље и иностранства. У комплексу манастира постоји музејска постава шумадијске епархије. Манастир Каленић је активни женски манастир и о њему брину 6 монахиње. Старешина манастира је игуманија Некратија. Посебну радост гостију причињава посета манастиру и боравак у новом, лепо уређеном конаку, традиционалног изгледа, изграђеног 2008.год. као и манастирско послужење припремљено од намирница произведених на манастирском имању.

МОНАСТИР ЈОШАНИЦА⁴⁰, налази се 10 km западно Јагодине, у подножју Црнога Врха, подигнут је у време Лазара, 1371.год. По једној легенди у јошаничкој цркви венчани кнез Лазар и кнегања Милица, док је по другој сазидао цркву ради искупљења греха јер је у лову погодио стрелом пустињака Јошу – Јована, који се у клисури подвизавао. Манастир је одиграо важну улогу у Устанку 1804.год. После пада Србије манастир је спаљен, време II српског устанка 1815.год. ту су преговарали Марашли-паша и Кнез Милош о условима примирја.

Слика 22. – Манастир Јошаница

Манастир је грађен у духу моравског градитељства. Основа је једнобродна и издужена са главним кубетом. Мало кубе налази се изнад пронаоса. Засведена је полуобличасим сводом. Због дотрајалости припрата је срушена 1946. године. Манастирски конаци подигнути су током 18. и 19. века. Манастир данас чине два конака и економске зграде, док само језгро чине црква посвећена Светом Николи, и дрвена звонара. Храм окружује старија некропола из XIII века, која сведочи о знатној старини локалитета. Сама црква је правоугаона једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку. Зидови су зидани од ломљеног камења, сводови и куполе највећим делом су од опеке.

Сачувани запис указује да је црква манастира Јошанице била „измолована изнутра као Каленић и Љубостиња“. Овај живопис прекривен је малтером у 19. веку. Фрагменти старог фреско сликарства с почетка 15. века очувани су у олтарској апсиди и наосу цркве. Стари конак у манастиру обнављан је крајем XVIII века, потом 1885. године за време краља Милана Обреновића, као и 1991. Ово једноспратно здање са доксом и спољним степеништем представља изванредан пример балканско-оријенталне архитектуре, у коме се данас чувају манастирска библиотека и архива.

Конзервација овог сликарства почела је 1969. године. Иконостас је сликао академски сликар Илија Димитријевић 1864. године. Са јужне стране Јошаничког храма налази се гробница породице кнеза Милоја Теодоровића, војводе левачког из времена Карађорђа, који је предводио устанике јагодинског и беличког краја у оба српска устанка 1804-1815. Такође, у манастиру постоји и споменик српским

⁴⁰ Манастир Јошаница, Археолошки споменици и налазишта II, В. Кораћ-Н. Петровић, Београд 1956, 162-163. 72, 143-155.

ратницима из ратова 1912-1918, на коме су уклесани стихови Војислава Илића Млађег.

Манастир Сисојевац⁴¹ са црквом Христовог преображења налази се 12 km од манастира Раваница у мاستу Сисојевац код Ћуприје, у близини извора реке Црници. Ктитор је био познати монах Сисоје Синаит, рођак кнеза Лазара и његов духовник, коме је књегиња Милица поклонила земљу. Предпоставља се да је подигнут око 1370.-1380.год. а први пут се спомиње 1398.год. кад га у повељи спомиње књегиња Милица.

Слика 23 – Манастир Сисојевац и околина из различитих углова

Тачан податак када је Сисоје дошао у Србију се не зна али се зна да је до 1391.год био игуман у Хиландару. На основу ктиторског портрета Сисоје је извршио дозиравање манастира, подигао кулу са звоником и Манастир опасан зидовима и кулама. Монах Сисоје сахрањен је у гробници у југозападном углу цркве.

Манастирска црква је подигнута у Моравском стилу и посвећена је преображењу, има триконхоналну основу, са аспидама које су споља седмостране а изнутра полукружне. Њена унутрашњост је подељена на три дела са куполом над средњим. По предању Турци су на Ђурђевдан побили народ који се сакупио у цркви, једна девојка да би сачувала своју част скочила је у реку и повукла са собом и турке, народ је реку назвао Црница. Од 1972. до 1978. године реконструисани су стара црква, конаци и звоник, а нартекс на манастирској цркви обновљен је 1993.год.

Фреске су настале око 1402.год. али је само мали део сачуван. Манастир је женски, активан је и о њему брину монахиње.

⁴¹ Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, В. Петковић, Београд 1950,

МОНАСТИР ЖИЧА

Већина српских манастира грађена је на неприступачним местима, далеко у шуми. Манастир Жича налази се на 6 km јужно од Краљева према Матарушкој Бањи. Подигнута ван града, задужбина је краља Стефана Првовенчаног (1195-1223.) и једна је од највећих светиња српског народа. Главна манастирска црква посвећена је Светом Спасу-Вазнесењу Господњем, започета је 1206.год. а завршена 1217.год. када је њен ктитор добио краљевску круну у Риму. У њој је први српски архиепископ Сава крунисао

свог старијег брата као првог српског краља (1217.) По старој легенди у Жичи је крунисано седам краљева (Стефан првовенчани, Радислав, Владислав, Урош, Драгутин, Милутин и Стефан Дечански), приликом сваког крунисања, отварања су нова врата кроз која је пролазио само крунисани владар, а затим би та врата била зазидана.⁴²

Слика 24 – Манастир Жича из ваздуха

Над средњим делом наоса уздиже се купола са осмоугоном тамбуром. Жича је грађена од опеке и камена и нешто сиге. Препознатљива је по црвеној боји фасаде. Архитектонска решења су византијска, а фасаде су урађене на романски начин.

Унутрашњу декорацију чине фреске које су слабо очуване. Жича је осликана под утицајем Светог Саве око 1220.год. радили су је најбољи сликари из Цариграда.

Сачувани су фрагменти у певницама, а фреске које сада постоје су већином из доба краља Милутина између 1313. и 1316.год. Од богате ризнице скоро ништа није сачувано осим реликвије деснице Св. Јована Претече оковане сребром и дела сребром окованог часног крста из XIII века који се чувају у Италији. Од манастирских комплекса сачувана је Црква Св. Спаса и мала црквица Св. Петра и Павла. Манастир је данас женски.⁴³

Слика 25 – Манастир Жича

Околина Крушевца богата је средњевековним манастирима, који представљају јединствену туристичку понуду.

⁴² Извор: Културна баштина Србије, Православна реч, С.Петковић; Православна печ, Нови Сад, 2003.

⁴³ Извор: Средњевековни манастири и цркве у Србији, Душан В. Комлушки; Службени гласник, Београд 2003.

Манастир Ђунис и Манастир Покрова Пресвете Богородице⁴⁴

Село Ђунис налази се 210 km од Београда, 14 km од Крушевца 8 km од ауто пута и неких 35km од Алексинца, на главној железничкој линији Београд-Ниш-Скопље-Солун где има путничку и теретну станицу. Налази се у долини Јужне Мораве. Ово свето место откривено је на чудесн начин 24. Јула 1898.год. Милојка Јоцић, девојка из села пошла је на извор да захвати воде, срела је Богородицу и ова јој је рекла да на том месту треба направити цркву. Мештани су то озбиљно схватили и подигли су малу капелу од дасака, која је више пута рушена да би 1921.год. подигнута зидана црква. Интересантан је овећи камен неправилног облика који се чува у цркви а за који се верује да га је Богородица бацила и рекла да се где он падне подигне црква. 1960.год. одлуком Светог Архијереског Сабора Српске Православне Цркве проглашен

је манастиром. Ово је женски манастир и има конак и продавницу сувенира. Године 1977. постављен је камен темељац за велику цркву који је освећен септембра 2001.год. руком Патријаха српског Павла. Манастир Ђунис један од највећих светилишта у Србији, где се сваког 13-14.октобра на дан покроба пресвете Богородице, окупља више од 30.000 верника, како би присуствовали церемонији бдења и јутарњој литургији.

Слика 26 – Манастир Покрова Пресвете Богородице

Манастир Св.Роман Чудотворац⁴⁵

Слика 27 – Улаз манастира Св. Роман
Слика 28 – Манастир Св. Роман

Св. Роман ког Ђуниса смештен је у доњем току Јужне Мораве. Манастир је у шуми, недалеко од Ђуниса, код села Прасковче, на пола пута од Крушевца према

⁴⁴ Чудесна повест о проналаску светог места цркве Покрова Пресвете Богородице у селу Ђунису; Јојић, Драгутин; Ђунис, 1980;

⁴⁵ http://sr.wikipedia.org/wiki/Манастир_Свети_Роман

Алексинцу. До манастира се долази асфалтним путем, или само на неколико километара од Ражња и ауто пута Београд-Ниш.

Не постоје прецизни подаци о настанку манастира, али по неким документима један је од најсаријих у Србији. Грађен је наводно пре 1 000 година, рушен, пањен, пљачкан. Сматра се да је манастир старији од Хиландара. Преподобни Орман је био монах у овом крају током IX века., дошао је 888.год. као ученик Охридске школе, коју су основали Ћирило и Методије. Сматра се да је дошао са братом Нестором (у близини је манастир Св. Нестор).

Уз јужну фасаду налази се капела у којој се налазе мошти светог Романа Синаита, податак је из народне енциклопедије из 1928.год. Сматра се да га је обновио слуга кнеза Лазара, када се излечио лековитом водом из овог манастира.

У току Првог светског рата у манастиру је радила школа милосрђа, под називом „Дом Свете Јелене“ (мајке Св. Цара Константина Великог), што је јако значајно јер се прошле године у Нишу славило XVII векова од Миланског Едикта. Овде је сахрањено срце руског племића Николаја Николајевича Рајовског, који је погинуо недалеко код села Адровца, где је сазидана црква. Рајевски је послужио као инспирација за лик Броњског у роману Ана Карењина руског писца Лава Толстоја.

Црква је зидана темељно и чврсто од камена , са једним кубетом над храмом. Основа цркве је у облику листа детелине. Црква је подељена на припрату, храм, олтар и гробницу Св. Романа и има петоро врата. Припрата је зидом подељена на северну и јужну, из северне се може ући у храм, а из јужне у гробницу Св. Романа. Једно звоно манастиру поклатио је Милош Обреновић 03.04.1833.год. Северозападно је конак, чије је приземље озидано каменом 1796.год. а спрат 1847.год.

Манастир је био душевна болница, лековита вода са два извора, неки тврде да враћа снагу и окрепљује. Манастир је био мушки до 1960.год. а сада је женски са само неколико монахиња. Манастир слави Св. Романа 29. августа.

Манастир Св. Стефан у Липовцу⁴⁶

Североисточно на 23-ем километру од Алексинца, и 32 км севетно од Ниша, код извора Светостефанске реке, испод планине Лесковик (огранак Озрена) налази се манастир Свети Стефан, 1 км северно од села Липовца. Име је добио као и оближње село по средњевековном граду Липовцу, подигнутом на врху Лесковика.

Првобитно је црква била основана као црква локалног великаша, а касније Манастир су основали пребегли монаси из јужних крајева српске средњевековне државе на челу са монахом Германом 1399.г.о чему сведочи натпис изнад портала

⁴⁶ http://sr.wikipedia.org/sr/Манастир_Липовац

западних врата у манастирској цркви Преображења Господњег. Кнежеви Стефан и Вук Лазаревић поклонили су манастире винограде. У кriptи је пронађено осам гробова, највероватније властелинске породице, које је покосила нека тешка болест. Не зна се о којој се породици ради.

Слика 29 – Манастир Св. Стефан

Црква Преображења Господњег у Липовцу је малих грађевинских размера, али делује складно и укусно. По архитектури припада манастирима који су подигнути у XIV веку у Србији. Карактеристично за овај период је да се градња манастира битно разликује од оних из времена Немањића. Нису ни велике ни раскошне.

Црква Светог Преображења Господњег, (раније је њен храмни светац био Свети Стефан), има основу триконхоса са куполом, а касније су јој на западној страни дограђен нартекс (1399.) са олтаром и двома певницама и велики звоник (1938.) Зидана је од камена. Саграђена је у типично моравском стилу из три архитектонске целине са правоугаоном основом. Живопис није сачуван у целини, остао је лик Пандократа у кубету и делови неких фресака из XVI века. Остале фреске су из половине XX века без неке велике уметничке вредности. Манастирска порта сређена је за време игумана Дионисија, сређене су и поправљене манастирске зграде и коначи ограђени зидом дужине 360m са петоро врата. Манастир је женски и има 22 монахиње, на чијем је челу игуманија и духовник Анхимандрит Дионисије од 1974.године.

Манастир Ваведење Пресвете Богородице - Велуђе

Налази се код села Велуђе, недалеко од Трстеника. Богородичину цркву манастира Велућа подигла је и украсила фрескама једна, у историји непозната, сеоска

породица у 1377/1378. године.

Црква у Велуђу је споменик моравске архитектуре - има облик сажетог триконхоса са споља петостраним, а изнутра полукружним апсидама, куполу и припрату. Зидана је каменом пешчаром и опеком, са наглашеним спојницама малтера. Фасаде су рашчлањене хоризонталним кордонским венцима и вертикалним стубићима.

Слика 30 – Манастир Ваведење Пресвете Богородице у Велуђу

Пре 1389. црква је осликана фрескама које се стилски потпуно разликују од савременог моравског сликарства. Ликови су сликани без истицања волумена, а фигуре сведене на декоративне, наивно цртане зидне слике. У време кнеза Милоша обновљене су и споља осликане горње зоне храма. Конзервација архитектуре и сликарства завршена је 1973. године а санација крова и археолошка истраживања 2006. године.⁴⁷

МОНАСТИР РУДЕНИЦА

Нешто јужније од Велућа, десетак километара североисточно од Александровца

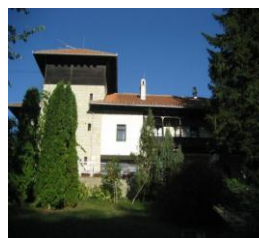

налази се МОНАСТИР РУДЕНИЦА са црквом Св. Илије. Овај манастир је подигао деспот Стефан-Вукашин са женом Вукосавом, око 1410.год. Припада моравској школи и доста подсећа на цркву Лазарицу у Крушевцу. Црква је триконхалног облика, озидана каменом. Манастир је дуго био у рушевинама, али је очувано доста фресака. Осликао га је мајстор Теодор (између 1402. и 1405.год.) чије је име забележено на зиду олтара.⁴⁸

Слика 31 – Манастир Руденица

МОНАСТИР НАУПАРА се налази у подножју Јастребца у селу Наупара, око 30 km од Крушевца, манастир је посвећен Рођењу Богородице. Градња цркве завршена је око 1381.год. По архитектури манастир личи на Цркву Лазарицу у Крушевцу, и представља споменик моравске градитељске школе.

Основа манастира је у облику триконхоса, а изнад средичњег прозора се уздиже кубе. Над припратом манастира се уздиже кула, која је некада коришћена као звоник. Озидана је обрађеним каменом. Манастир привлачи каменим розетама изнад портала.

Слике 32- Манастир Наупара из различитих углова

Данас је то женски манастир, у коме живе неколико монахиња обрђујући мањи посед.

⁴⁷ www.srbija.com

⁴⁸ Средњовековни манастири и цркве у Србији, Душан В. Комлушки;Службени гласник, Београд 2003.

ЗНАЧАЈ МОНАСТИРА ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ КЛИСУРЕ

У околини Чачка на путу према Пожеги налазе се цркве и манастири који су културно – историски споменици од великог значаја. Посебну вредност имају манастири Овчарско-Кабларске клисуре који потичу из средњег века. Приче о манастирима, клисури, догађајима из живота српског народа, мотив је многобројним туристима да обиђу и уживају у миру и лепоти. Кабларску клисуру познату по Овчар Бањи и бројним манастирима народ назива још и Српска Света Гора.

Слика 33 – Карта манастира у Овчарксо - Кабларској клисури

Са једне стране стеновити Каблар (889m) нагиње се према масивима Овчара (985m) док између њих мирно тече Западна Морава чинећи једну од најлепших клисура у Србији. Клисура има изузетне примерке флоре и фауне али и духовне средњевековне манастире.⁴⁹

На 20km дугачкој клисури, од Чачка према Ужицу смештено је десет манастира по којима је и добила назив „Српска Света Гора“: на десној обали налазе се: Ваведeње, Вазнесење, Преображење, Сретење, Свете Троице, на левој обали су: Јовање, Никоље, Успење, Илиње, Благовештење, као и Цркву Светог Саве и Цркву-пећину Кађеницу. Овчарско-Кабларски манастири настали су током XIV века, у Рашком стилу, легава

⁴⁹ www.turizamcacak.org.rs

каже да су прве основали светогорски монаси за време каталонске најезде на Атос. Наредни талас је уследио после Маричке битке 1371.год.⁵⁰

МОНАСТИР ВАЗНЕСЕЊЕ

Овај манастир је подигнут на јужној падини Овчара. Због положаја у клисури није доступан погледима путника, обновљен је на рушевинама старе манастирске цркве. Две мермерне розете очуване су у припрати и у

средишњем делу храма, па се сматра да је настао у XVI веку. Од рукописних књига сачувано је четврто јеванђеље преписано 1570.год. у овом манастиру. Манастирска слава је Вазнесење Господње.⁵¹

Слика 34 – Улаз у манастир Вазнесење и сам Манастир

МОНАСТИР ПРЕОБРАЖЕЊЕ

Некада се налазио на левој обали два километра узводно од Никоља, наспрам старог манастира, а први пут се спомиње 1525.год. Срушен је 1911. год. због изградње пруге. Садшњи манастир преображење саграђен је 1938.год. и

налази се на десној обали Западне Мораве. По заповести епископа Светог Николаја Велимировића, манастирска улога је мисионарска, Манастир нема парохију ни имовину, живот је организован по светогорским правилима. Манастирска слава је Преображење Господње, 19. августа.⁵²

Слика 35 – Манастир Преображење

⁵⁰ www.turizamcacak.org.rs

⁵¹ Средњовековни манастири и цркве у Србији, Душан В. Комлушки; Службени гласник, Београд 2003.године

⁵² [www.wikipedia.org/sr/Овчарско-кабларски манастири](http://www.wikipedia.org/sr/Овчарско-кабларски_манастири)

МОНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ

Налази се са црквом Ваведење Пресвете Богородице на месту Паковраће на десној обали Западне Мораве, уз саму магистралу и то је активни женски манастир. По легенди подигли су га Стеван Немања и његов син Свети Сава. Први пут се спомиње 1525. а обновљен је 1874.год. Поседује ретке старе књиге Београдско четврто јеванђеље (1552.) Манастирска слава је Ваведење, 4. децембра.⁵³

Слика 36 – Манастир Ваведење

МОНАСТИР СРЕТЕЊЕ

Низ магистралу код села Паковраће налази се десно скретање за манастире Сретење и Света Тројица. Пут обилази Овчар и пење се до планинског врха. Манастир Сретење налази се на заравни страну испод врха Овчара, на извору Короњског потока. Спомиње се у рукописима јеванђеља из 1571.год. Храм је осликан 1844.год. за време епископа Ницифора Максимовића и кнеза Александра Карађорђевића. Манастирска слава је 15. фебруара.⁵⁴

Слика 37 – Манастир Сретење

МОНАСТИР СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ

На падинама Овчара у шуми налази се МОНАСТИР СВ. ТРОЈИЦЕ на брду наспрам Благовештења. У турском попису уписан је 1597. год. а најстарији писани помен је из 1594.год. По архитектури је најлепши од свих манастира у овој клисури. Манастир салави Свету Тројицу.⁵⁵

Слика 38 – Манастир Света Тројица

⁵³ Наша културна добра и туризам, Д.Павловић; Београд 2001.

⁵⁴ <http://sr.wikipedia.org/sr>

⁵⁵ <http://sr.wikipedia.org/sr>

МОНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ

са црквом Благовести Пресвете Богородице, потиче из XVII века, налази на левој обали Мораве испод Каблара, 2 km од Преображења. Наш покојни Патријарх Павле је замонашен у манастиру Благовестење. Црква је занимљиве архитектуре, осликана од 1602. до 1632. год. и једна је од најбољих остварења у зидном сликарству у половини XVII века. Сачувана је икона Богородице са Христом, коју је радио 1602. Митрофан. Манастирска слава је Благовести 7. априла

Слика 39 – Манастир Благовештење

МОНАСТИР ЈОВАЊЕ

Налази се на левој обали Западне Мораве, 6 km узводно од Ваведења, некада најважнији манастир-лавра. Први пут се помиње 1536.год. Стари манастир је порушен 1954.год. и пренешен је на данашње место. Због посебног значаја и гостопримства монахиње, манастир је доста посећен. Посвећен је рођењу Светог Јована Крститеља а манастирска слава је Ивањдан 7.јула.⁵⁶

Слика 40 – Манастир Јовање

МОНАСТИР УСПЕЊЕ

подигнут је на левој обали Западне Мораве 1938.год. на северним падинама Каблара. Данашња црква саграђена је на темељима старог манастира. У близини манастира, на брегу изнад манастира Јовање, налази се локалитет Кулина са остацима четвороугаоне куле и једним објектом правоугаоне основе, прислоњеним уз стену. Манастир је реновиран и освећен 23.09.2001.год.⁵⁷

Слика 41 – Манастир Успење

⁵⁶ Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба, Г. Бабић, Београд

⁵⁷ Средњевековни манастири и цркве у Србији, Душан В. К.;Службени гласник,Београд 2003.

МОНАСТИР НИКОЉЕ

Манастир Никоље се налази на левој обали Западне Мораве 2 km узводно од узводно од Јовања, под Кабларом. Манастир су подигли светогорски калуђери који су

који су се повукли из Свете Горе у XIV веку, испред Каталоне. Први пут се помиње 1476. год. Припрата је осликана 1635. године, а наос 1697. год. У манастиру је сачуван велики број рукописних књига. Поред Мораве се налази конак који је подигао Милош Обреновић.⁵⁸

Слика 42 – Манастир Никоље

МОНАСТИР ИЛИЊЕ је у непосредној близини Овчар Бање, изнад манастира

Благовештење налази се манастир Илиње подигнут 1939. год. на темељима старог манастира. Обнову овог манастира започео је свети Николај Велимировић. Илиње слави Илиндан 2. августа. Тог дана одржају се велики сабори код манастира али и у самој Овчар Бањи.⁵⁹

Слика 43 – Манастир Илиње

По литератури познат је још један Манастир Св, Георгије који је вероватно био на југоистоку Овчара. Његов печат се чува у Народном музеју у Београду.

ПРИРОДНЕ ВРЕДНОТИ И АНАЛИЗА ТУРИСТИЧКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА

Клима Поморавља је умерено континентална. Лета су сува и топла а зиме хладне и снеговите. Ако посматрамо рељеф, климатске елементе, биљни и животињски свет, можемо рећи да Србија има велики потенцијал за развој туризма. Ако томе додамо и постојање многобројних манастира, онда немамо сумње да Србија располаже свим неопходним капацитетима.

Анализирајући постојеће природне ресурсе (климу, рељеф, воде, биљни и животињски свет) као и културно-историјско наслеђе Србије са манастирима, долази се до закључка о њеном знатном потенцијалу за развој специфичних видова туризма међу којима је и верски туризам. Поморавље заузима веома повољан географски положај. Близина великих градова, добар развој саобраћаја, представљају вредности

⁵⁸ www.ovcarbanja.org

⁵⁹ www.ovcarbanja.org

које треба искористити. За туристички развој неопходна је добра саобраћајна инфраструктура. Једним делом она је добра, али коридори нису баш најбоље повезани, а саобраћајнице у унутрашњости су недовољно развијене и у лошем су стању. Деловима који из различитих праваца воде директно према манастирима су доста руинирани, неразвијени и неопходно је обновити их и реновирати.

Природне вредности представљају основу туристичког развоја. Богатство чистим планинским ваздухом, пространим шумама, нетакнутом природом и обиљем извора чисте пијаће воде, учинили су да се верски туризам развија.

Од давнина, манастири су били места са великом духовном снагом, привлачили су посетиоце из различитих крајева али и из различитих разлога. У манастирима богослужење верника испуњава блаженством, мошти светитеља исцељују болесне и унесређене, а духовници својим гласом и речима пружају утеху за душевни бол и тугу. Ове посете манастирима називају се ходочашћа и постоји велико интересовање за овом потребом.⁶⁰

Пописом из 2011.год. у Србији живи 7.186.862 становника. Подаци нам говоре да има неколико вера (хришћанста, исламска, једуистичка....) али највише је хришћана 6.555.931 становник, од тога 6.079.396 је православаца, 356,957 католика, 71.284 протестаната и 3.211 осталих вероисповести. Пописом се не може видети колико је ових становника који су се изјаснили као православци прихватили живљење кроз хришћанске вредности. Тако да овај податак можемо само наслућивати.⁶¹

Храмови препуни света у току хришћанских празника указују нам на потребе и ширење духовне свере живљења. Потреба човека да предахне од свакодневнице може да одвуче појединца да крене странпутицом. Зато православна црква и људи окупљени око ње воде рачуна да се хришћанство поштује и вера врати међу становништвом. Зато приликом стварања различитих програма мора се водити рачуна о едукацији становништва руралног насеља али и о информацијама и туристичким представљањима на разним скуповима и сајмовима туризма, са циљем укључивања у туристички процес. На основу презентовања туристичких потенцијала закључује се да верски туризам може да пружи могућност за активан одмор, рекреацију и опуштање кроз различите видове туризма који се могу организовати. За сада је верски туризам неправедно заборављан, у односу на вредности. Неопходно је направити разлику између туристичке варолизације свих ресурса туристичких понуда и маркетинга који тржиште пласира.

Велики значај за развој су повољан географски положај, обимна природна као и културно-историска богатства, док је једно од главних ограничења демографско

⁶⁰ www.nspm.rs > [Дебате](#) > [Црква и политика](#)

⁶¹ www.sr.wikipedia.org/sr/Демографија_Србије

пражњење руралних подручја. Неопходна је међуопштинска сарадња на даљем туристичком развоју. Позитивно је да се последњих година, проширује понуда у приватном смештају, али је неопходна подршка свих друштвених структура како на нивоу државе тако и на нивоу локалне самоуправе.

НАЈПОСЕЋЕНИЈИ ВЕРСКИ МАНАСТИРИ

Верски туризам је најстарији облик кретања људи ван места боравка. Овај облик кретања је на граници духовног и материјалног. Људи различитог старосног доба, образовања и материјалног стања одлучују се за ове походе. Ходочашће је путовање велике моралне вредности и везано је за религију. Стална путовања ка светим местима говоре да туризам и ходочашће имају културни карактер, она имају осећај светог, садржајност и велику духовну снагу. Због тога се оваква путовања у великој мери организују преко верских заједница јер успешност путовања зависи од духовног вођства групе а мање од квалитета туристичке понуде. Тако се решава проблем интерпретације светог, јер се човек тако приближи и доживи духовно надахнуће. Важно је и туристичко планирање и заштита културног наслеђа. Ова одговорност је у надлежности локалне заједнице, која мора да заштити верско добро и да обезбеди квалитетан доживљај посетилаца.

Локална заједница има обавезу да задржи аутентичност објеката, обезбеди приступе, адекватан одмор, а комерцијализацију стално контролише у локалној заједници. Ако се нешто од овога наруши, а комерцијализација постане превелика, туристички токови се полако крећу ка местима који нису изгубили аутентичност.⁶²

Иако не постоје прецизни подаци о посети туриста српској духовној баштини преко агенције Српске православне цркве „Доброчинство“ имамо податак да манастире годишње обиђе неколико хиљада туриста из земље али и из иностранства. Ова агенција СПЦ основана је са жељом да људе води до седишта наших манастира. Она организује годишње око 30 домаћих програма. У оквиру тих програма неколико хиљада људи годишње посети наше манастире. Цена ових програма је од 1000,00 до 5000,00 динара, који се плаћају у две рате. То су обично једнодневни излети који подразумевају обилазак два до три манастира. За манастире великог историског значаја као што су Жича, Манасија, Студеница, Раваница, Љубостиња и Овчарско-Кабларски манастири, влада велико интересовање. Манастир Острог и Фрушкогорски манастири су најпосећенији тврди Драган Вукић, директор агенције „Доброчинство“, али би ова посећеност била већа када би наши грађани били боље материјалне ситуације. Једини подаци које ова агенција поседује, и једини које

⁶² <http://www.zenskestudije.org.rs>

поседује и Републички завод за статистику је број остварених ноћења. Па је преко агенције Добročинство у 2013.години остварено 101 ноћење домаћих туриста у Србији, док је преко исте агенције остварено 93 ноћења страних држављана, углавном из околних земаља. Посебну евиденцију о посећеним окрузима не воде.

Податке од Српске Православне Цркве нисам успела да добијем, како они тврде ту врсту података о посећености манастира у Поморављу, али и манастира уопште у Србији они не воде и све што би могли да ми кажу била би само нагађања. Исти одговор сам добила како у околним епархијама тако и у манастирима посебно.

Статистика каже да је пораст туриста смо у „верском туризму“ и то око 20%. Директорка Туристичке организације Србије. Гордана Пламенац истиче да на поклоничка путовања у Србији долазе из целог света: Немачке, Русије, Аустрије, Италије, Грчке, Словеније, Холандије, Скандинавије, Чешке, Словачке, Пољске, а у новије време и Канаде и САД. Она истиче и да се мора развити сарадња са земљама у окружењу, да се формирају заједнички програми и да се укључимо у међународне програме. Мора се ојачати и сарадња државних и православних институција, да се повеже култура и туризам. Такође треба повећати финансирање пројеката у локалним заједницама и повећати улагања у туристичку инфраструктуру, путеве, хотеле и остало што прати туристичку привреду. Верски туризам је изузетна шанса за југоисточну Европу и Србију и све је више туриста који се одлучују за упознавање наше културе.

Евиденцију о посећености наших манастира углавном нико не води. У свим манастирима рећи ће вам да је посећеност некада била много мања, али да се последњих година нагло повећава. Могу се наћи неки подаци у манастирима који имају конаке, мада су то подаци који се тичу преноћишта али не и посећености..⁶³

Идеално за путовања, мало место у центру Србије на обали Мораве. Ни мањег места, ни више манастира. Ту се налази манастир светог Романа, Руска црква и атрактивна црква Пресвете Богородице у манастирском комплексу Ђунис. На 30 километра и манастир Светог Стефана у Липовцу код Алексинца.

Ђунис сваке године посети десетине хиљада туриста. Ову завидну бројку мештани слабо користе јер су смештајни капацитети нажалост засад недовољни. Ђунис је један од највећих светилишта у Србији, ту се сваког октобра на дан Пресвете Богородице, окупља по неколико хиљада верника како би присуствовало целоноћном бдењу и јутарњој литургији. Поред манастира ту је и познати пећарошки локалитет на Јужној Морави, као и прилично очувана природа.

⁶³ www.panacomp.net/kongresni_prostori

ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ РАЗВОЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА

Србија пролази кроз динамичну фазу развоја, на шта нас упућује низ убрзаних економских, политичких и институционалних промена ка прикључивању европским интеграцијама. Србија данас није туристичка земља, али има велике и неискоришћене туристичке капацитете које требамо укључити у светску туристичку индустрију.

Основне мере економске политике, које су примењиване од економских санкција све до данас, па и током 2000.год. биле су усмерене ка опоравку туризма. Укинута су излазне таксе, издвојена су средства за промоцију у иностранству

Верски туризам има још неке специфичности које друге врсте туристичких кретања немају, а то је заступљеност групних путовања. Карактеристично је и то да су овде заступљене исте вероисповести и потреба за водичем или духовником који води групу. Такве аранжмане организује Црква или специјализована туристичка агенција. Српска православна црква има једну специјализовану агенцију која се бави оваквом врстом организације а то је: „Доброчинство“.

Верски туризам је сезонског карактера, повезан за одређене датуме и верски календар, али и за нека историјска обележја, јубилеје.

Да би се организовало овакво путовање потребни су мотиви, који могу да буду: учешће у верским светковинама, обилазак неког светог места, поклањање моштима неког светитеља или поштовање одеђеног светитеља, упознавање своје вере или поклањање неком светитељу. Свете грађевине имају велики историјски и архитектонски значај, налазе се у прелепим пејзажима, нетакнутој природи, далеко од саобраћајница али ипак близу и приступачно онима који имају потребе и жеље да све виде и духовно осете.

Код формирања верскотуристичких дестинација разликујемо: фестивале са религиозним освртом, религиске туристичке атракције (места која имају историјску и уметничку вредност), ходочасничка светилишта (религијом мотивисана путовања).

КАРАКТЕРИСТИКЕ САВРЕМЕНОГ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА

Нову еру верског туризма чине путници свих старосних доба и они желе квалитетну услугу и производе. Учесници верског туризма желе разноврсно искуство на путовањима, што укључује разноврсне активности (конференције, пословне садржаје, спортске активности, обиласке излетишта, бањских лечилишта, мезеја, ископина или крстарење...). програми у верском туризму морају бити стално обогаћени новим услугама и садржајима. Они желе да упознају сада другачију

културу, традицију и религију о којој су само имали прилике да читају. Јако је битно удовољити свима, без обзира што су припадници других вера или култура.

Озбиљан маркетинг приступ тржишту са великим искуством, једини су начин за успостављање сарадње и организацију квалитетног верског туризма. Мора се обратити пажња на израду квалитетних брошура и проспеката, интернет и WEB презентације, са много садржаја и великом базом тачних података. Обратимо пажњу на садржај тренда. Ако бисмо радили *Портфолијо* верског туризма он би требао да садржи: ходочашћа, путовања, волонтирање, давање прилога и помоћи, црквене манифестације, празнике, догађаје, посете, крстарења, образовна путовања, породична путовања, омладинске и студентске посете, обилазак бањских лечилишта и мирних места, опуштање, рекреацију, одмор. Треба мењати досадашња искуства новим. Верски туризам тражи квалитет, нешто ново са разноврсним искуством и дружењем. Верски туриста тражи професионалност, специјализовану туристичку организацију која ће задовољити туристичке потребе и пружити очекиване и потребне информације. Професионално руковођење и озбиљан маркетинг приступ једини су начин за сарадњу са туристима али и за добар однос са црквеним и манастирским институцијама.

Ако обратимо пажњу на садржај и заинтересованост туриста за укључење у верско путовање, онда у односу на то треба проширити и обогатити своје услуге и производе, код постојећих, тј. понудити нови садржај, потражити нове клијенте и проширити тржиште. Ако су по повратку задовољни туристи, они ће остати лојални и доживотни сапутници, (life-long travelers), па ће на наредном путовању потражити услуге са новим садржајима и локацијама.

Да би се развило савремено туристичко тржиште онај ко одлучи да се тиме бави мора чврсто да жели и да се упусти у организацију верског туризма, да истражује и учи о тржишту верског туризма и свим могућностима развоја, мора да има праве и тачне изворе и смернице за бављење верским туризмом, мора да има стратегију промоција и да одржи тржиште и клијенте, и на крају мора да усаврши туристички програм и усклади га са бизнисом и експертизмом.

ИНСТРУМЕНТ МАРКЕТИНГА И КОРИШЋЕЊЕ ВЕРСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ОБЈЕКТА И МЕСТА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА

Туризам новог доба захтева велике промене, туристичка потражња зависи од маркетинг мих-а. Садржај маркетинг мих-а заснива се на типу 4П кога чине производ (Product); цена (Price); промоција (Promotion); канал продаје (Place); уз то се додају и људи (People); да би се дошло до 7П где се додају партнерски односи (Partnership) и програмирање (Programming).⁶⁴

Посматрајући туризам битна је чињеница да остваривање циљева зависи од одлуке туристе да изабере место тј. задовољи своју потребу. Јасно је да производ или избор дестинације у туризму није јединствен, јер нису јединствене ни потребе ни захтеви туриста. Оне су веома хетерогене и стално се мењају. Туриста има потребе за путовањем, потребе за смештајем, исхраном, потребе за културним програмом. Значи потребе туриста су састављене из већег или мањег броја различитих елемената. Те промене морају имати употребну и прометну вредност. Куповина туристичког пакета почиње већ у месту сталног боравка туристе, наставља се у процесу превоза ка изабраној туристичкој дестинацији. Садржај пакета путовања зависи од интересовања и избора туриста и може обухватити све секторе туризма. Самим тим верски туризам није увек онај кључни фактор који опредељује садржај. Мотиви путовања могу бити пословни контакти, састанци, родбинске везе али и верска надахнућа и интересовања за духовне светиње. Значи одлука је туристе, који елемент ће изабрати и таквим избором остварити сопствене користи. Користи од путовања може имати туриста, продавац услуга и давалац услуга (тј. духовне светиње). У основи туристичке понуде налази се превоз, смештај, исхрана али ту је и допунска услуга куповина, разгледање као и водич кроз историју и духовну светињу. Поред свега овога могу се уврстити и други субјекти туризма, јер верски туризам је само део у ланцу услуга који се пружа туристима, од момента напуштања његовог боравка до његовог повратка са путовања.⁶⁴

Природни ресурси (положај, клима, флора, фауна) и друштвени ресурси (културно-историско наслеђе, друштвене манифестације и др.) као и лепеза уникатности верских светиња и њихова атрактивност су стимуланс за појаву различитих мотива туристичких путовања. Да би се успешно организовала и обавила оваква врста туристичког путовања поред свих природних и друштвених фактора потребан је и комуникативни фактор (саобраћај, инфраструктура, повезаност и сл.)

⁶⁴ Бакић, О., Маркетинг у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.

Агенције када чине одређене туристичке понуде никада не чине продају појединачног производа, већ чине скуп производа на основу продаје и тражње чине целину која има погодних користи за потрошача. Оно што понуда мора имати у виду, то је атрактивност дестинације, приступачност дестинације и услови за боравак на дестинацији. Манастири су често недосупни и без икаквих услова за боравак, нема смештаја, ресторана. Ово свакако није непремостиво. У околини се може развити сеоски туризам са аутентичном домаћом Српском кухињом, а пошто географски положај и околина свих манастира има јако лепу и нетакнуту природу могу се развити и остали туристички потенцијали: лов и риболов, планинарење, скијање, туристичко-конгресни објекти, етно ресторани са аутентичном српском кухињом.

Можемо рећи да постоји већи број варијабли које утичу на атрактивност туристичке дестинације.

Слика 44 – Фактори који утичу на атрактивност дестинације

Гледајући географски положај и потенцијал наших манастира можемо рећи да имамо довољно природних лепота, очувану флору и фауну и да се налазимо у доброј климатској зони. Остали потенцијали се не могу тако похвалити.

Инфраструктура има своје слабости и снаге, али има и своје могућности и претње. Снага се састоји у постојању планске документације, развијеној путној мрежи, добар стратешки положај и доброј комунално опремљености. Док су слабости: слабо развијена железница, слаб квалитет саобраћајница, недостатак туристичке сигнализације, недостатак аеродрома, застарелост комуналне инфраструктуре и лоше управљање отпадом. Велике могућности су нам у изградњи ауто-пута, аеродрома, повезивање дестинација шумских путева, изградња регионалних система, интерес иностраног капитала за инфраструктурна улагања и усвајање европских стандарда. Велика претња развоју инфраструктуре је политичка ситуација, финансијска криза, законске регулативе, административне процедуре, недостатак комплетне пројектне документације.

Исто можемо рећи и за туристичку понуду. Снага је богато историско наслеђе, постојање традиционалних туристичких садржаја, географски положај, природне атракције, улагање у туристичких понуда, постојање локалних туристичких организација и развој туризма. Слабости су у угоститељству и смештају, недовољна промоција туристичких садржаја, недовољно угоститељских објеката, нестандардизованих услуга, недовољан број инфо центара, неадекватно ажурирање података и промотивног материјала, неадекватна заштита и очување природних добара. Могућности су велике почев од географског положаја, могућности повезивања бањских и манастирских центара, повезивање сеоског туризма и манастирских објеката, повезивање дестинација у региону, откривање верског туризма у Србији као дестинацију у глобалним оквирима. Међународне туристичке туре као и долазак страних туроператера и хотелских ланаца. Међутим и у туризму постоје опасности од политичке нестабилности, економске ситуације, животног стандарда, угрожавање животне средине, недостатак законске регулативе и планске документације, конкуренције и недостатак заинтересованости за улагање.

Однос снага и недостатака је готово исти, што указује на још увек недовољно развијену туристичку индустрију. Могућности су веће у односу на опасности што указује на позитиван тренд. Туристичку политику треба креирати тако да се максимизују снаге и могућности и минимизирају слабости и опасности.

Када говоримо о цени морамо располагати бројним информацијама. Познавање трошкова омогућава да се дође до основе успостављања доње границе цене. Морамо да сагледамо и колико су туристи спремни да прихвате и плате дестинацију и услугу. На тражњу туриста делује велики број фактора. Значи морамо анализирати туристичку потражњу. У нашим условима тражња за верским туризмом није велика, а финансијска моћ туриста је знатно ослабљена. Значајно је имати у виду кретање друштвеног производа и националног дохода, развијеност навике за путовањем, психолошки фактор, патријархалност породице, али и ефекат престижа. Тако морамо утврдити и горњу границу цене. Цене се зарачунавају на бази покрића свих трошкова, а ценом се покушава постићи и брзи повраћај уложених инвестиција. Због слабе финансиске моћи туриста, путовања су доступна само појединим туристима, а они желе удобност, провод и мноштво информација. При формирању цене агенција мора водити рачуна о свим трошковима, али и о ценама и понуди конкуренције.

Агенције морају имати и добра огласна средства, добре односе са јавношћу, развијени канал продаје туристичких пакета.

Сами манастири би требали више радити на свом маркетингу они доста улажу у уређењу ентеријера и естеријера. Сви манастири имају сувенирнице, већина чак и велике конаке, али у њима туристи не могу тражити услуге. Пејзаж, флора и фауна су добро очувани, гостољубивост и комуникативност је добра али приступ,

смештај и туристичке понуде у околини манастира нема или је једно ретко. На томе се мора још много радити, како у нашим православним духовним светињама тако и на односу државе према свим верским светињама. Читаво друштво треба радити на развоју верског туризма.

РАЗВОЈ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА КРОЗ СЕГМЕНТАЦИЈУ ТУРИСТИЧКОГ ТРЖИШТА СРБИЈЕ

Путовања нису привилегија богатих, већ културна потреба целог друштва. Путовања су доступна свим грађанима који зарађују и имају слободно време. Они који су радознали знају где иду и шта све желе да виде. Ова врста путовања није само за време годишњих одмора десет-петнаест дана, већ за време викенда или на један дан. То су људи који желе да осете културу, традицију, да се упознају са многим историским знаменитостима, далеко од луксузних хотела и познатих дестинација. Они ће посетити верске објекте, храмове, катедрале, дивити се архитектури, мостовима, споменицима и трговима, али и другим духовним светињама.

Верски туризам је један од оних сегмената који је још у фази излетничког туризма. Захваљујући богатој понуди могао би и самостално да егзистира. У Србији постоје сви неопходни услови за развој духовног туризма.

Сегментација тржишта тражи да се одреди тржиште и одреде начини задовољења тржишта, тј, тржиште треба да се подели у различите групе туриста који би могле захтевати посебне производе или услуге.

Посебну пажњу треба обратити на то са ким особа путује и какви су демографски подаци (године, занимање, образовање, породични статус, приходи...), пажњу треба обратити и на величину групе, дужину задржавања, земљу порекла, свху посете (одмор, едукација, историјско интересовање, духовност, знатижељност, посао...), мотивацију (култура, рекреација, авантура...) али треба обратити пажњу и какве су навике везане за медије (интернет, новине, ТВ, радио...).

Приликом истраживања групе треба сазнати више о појединим сегментима, тј. утврдити њихов потенцијал, и степен њихове еластичности.

Сегментација подразумева поделу туриста према одређеним карактеристикама, при чему су туристи сврстани у групе који имају сличне или идентичне потребе, интересовања, психолошке и социо-културне особине. Та хомогена група представља сегмент. Изабрани људи могу бити пословни људи, породица, еколози, студенти, археолози, пензионери, верници, домаћи и страни туристи.

Темељ добре сегментације заснива се на прикупљању података, затим на активностима у одабраној дестинацији и на могућности резервације (интернет, сајт, агенција...).

Сегмента може бити више, уколико се понудом може покрити потреба различитих група туриста, младих, старих, љубитеља природе, познаваоци уметности, људе са већим и мањим примањима. Могу се направити и више различитих понуда за различите сегманте, свака прилагођена одређеној групи. Оно што се у домаћој пракси показало као добро, јесте понуда која одговара на потребе већег броја људи, неколико сегмента спојити у један аразман.

Да би ово постигли треба детаљно истражити тржиште, јер се понуда мора прилагодити тржишту и постати водиља пословању. Туриста у понуди мора препознати корист за себе, ону која ће задовољити његове потребе. Сваки туриста треба да буде сагледан као појединац, његово путовање као јединствено, специфично, путовање какво је желео, путовање из снова, једноставно по његовој мери, баш како је замислио, пре него што је изговорио.

Маркетинг програми морају бити формулисани на начин да привуку и опслуже сегмент, сегмент мора бити хомоген тј. да им заједничке интересе и реаговања на елементе маркетинг програма.

Верски туризам има велики значај, што смо могли видети 2012. и 2013.год. на јубиларној прослави 1700. година Миланског едикта када су многи туристи допутовали у Србију. Агенција „Добročинство“ је поред града Ниша, где се одржавао јубилеј, повела туристе у обилазак многих знаменитости и културних баштина у Србији. Могла су се видети манастирска блага манастира у Поморављу: Жиче, Студенице, Раванице, Манасије, Сопоћана, Дечана, Грачанице и других.

Археолошка истраживања показују да је у Поморављу живот постојао још у палеолиту, јер је велики број предмета који су пронађени из доба неолита. Али за поморавље Средњи век је био најзначајнији. Цветала је трговина са Дубровачком републиком, градови су се развијали, поготово Крушевац који био у другој половини XIV века српска престоница и војно утврђење. О том периоду доста се може сазнати у археолошком парку Лазарев град, где су остаци средњовековног града који је подигао кнез Лазар 1371.год.

САВРЕМЕНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У ТУРИЗМУ

Улазак у нови век донео је велике промене у туризму. Туризам није више привилегија богатог слоја друштва, већ постаје потреба сваког човека. Неопходност туристичког путовања постала је последица савременог начина живота. Човек је стално изложен стресу, негативним условима рада и утицајем негативне животне средине. Туристичка путовања представљају најбољи начин одвајања од свакодневног начина живота и најбољи начин за психо-физички опоравак организма.

Нове технологије су омогућиле да туристи лакше приступе информацијама о местима које желе да посете. Поред тих основних информација, може се доћи до битних информација о дестинацији, на основу искуства других туриста. Ти утисци се остављају на разним форумима и од великог су значаја за туристе када се одлучују где ће у обилазак.

Туризам представља упознавање културних и природних дестинација. Када говоримо о мањим групама, могућа је већа посвећеност жељама туриста, што представља веће задовољство туриста.

Савремене технологије, можемо другачије рећи -интернет, промениле су начин функционисања туристичке делатности. Коришћење информативног система, представља предуслов пословања.

Заједно са интернетом нове технологије донеле су промене у пословању агенција али и промене на самим туристима. Пословање туристичких агенција се не може замислити без копришћења информационих система. Туристи се одлучују за своје дестинације, користећи информације које су пронашли на интернету.

Посматрајући туризам у глобалу, туризам је тежња ка одређеним туристичким дестинацијама. Те дестинације воде у различитим смеровима, али је тежња ка едукативном туризму у благом порасту. Едукативни туризам је заснован на едукацији и тежи образовању. Да би се савладало оно што се учи мора да се разуме, а специфичност ове врсте туризма мора да да дубље информације о специфичним местима, догађајима, историји и другим градовима. Едукативни туризам подразумева путовања која имају едукативну компоненту, могућност за истраживење одабраних дестинација, где се путује на основу интереса и стицања нових сазнања. Нашто важније од интересовања је фасцинација одређеним објектом, местом и темом. Најважније од свега је искуство које се доживи, где се појављује мотивација и учење и жеља за даљом едукацијом.

Верски туризам можемо уврстити у туризам посебних интереса. Ови интереси представљају скупину туристичких кретања, који су условљени одређеним туристичким мотивом. Поред верског туризма, овде можемо уврстити и еко-туризам,

конгресни, сеоски, рибо-ловачки, наутички, спортски, вински, здравствени, авантуристички и друге.

Агенције које се баве овом врстом туризма теже да константно прилагођавају своје програме потребама путника.

Информациони системи у туризму су олакшали пословање туристичких агенција. Предуслов опстанка и одржања конкуретности је у повезивању мањих и средњих агенција. Интернет омогућава лакшу комуникацију, смањује трошкове маркетинга и олакшава проширење тржишта. Туристичким предузећима на располагању су нови јефтинији видови промоције, који се брже ажурирају. Уз помоћ мултимедијских садржаја може се придобити пажња туристе, додавање садржаја додатно се скреће пажња потенцијалног туристе. Зато се мора водити рачуна о жељама и потребама туристе, јер једном изгубљено поверење тешко се враћа. „On-line“ резервациони системи, много су олакшали пословање. Добро ажуриран „on-line“, систем смањује настанак грешака и утиче на брзину одвијања процеса резервисања и информисања.

РАДИО И ТЕЛЕВИЗИЈСКИ ПРОГРАМИ ПОСВЕЋЕНИ ПРАВОСЛАВЉУ

Ако пођемо од Господњих речи: „Идите и проповедајте Јеванђеље учећи све народе, крштавајући их у Име Оца и Сина и Светога Духа.“⁶⁵, онда је сасвим оправдана појава медија у православљу. Када су се појавили медији у Србији –радио, 1929.год. део програма у том периоду био је посвећен вери и верским садржајима.

Сходно томе црква са правом захтева од државе простор у јавним радио дифузним сервисима. Закон о радио-дифузији није допустио Цркви да оснива националне ни регионалне електронске медије, већ их је ограничио на локална подручја. Истим прописима забрањено је издржавање од средства прикупљена маркетингом. Законски на три сата дневно је ограничена и могућност умрежавања црквених радио и телевизиских станица.

Од 2006.год. када је држава донела закон о радио-дифузији, у Србији је основано 11 православних радија и ТВ станица: Слово љубље-(Београд), РТВ Беседа-(Нови Сад), Радио Глас-(Ниш), РТВ Логос-(Трстеник), Радио Искон-(Врање), Радио Милешево-(Пријеполје), Радио Источник-(Ваљево), Радио Славословље-(Суботица), Радио Благовесник-(Сомбор), Радио Тавор-(Бачка Паланка) и Радио Златоусти-(Крагујевац).⁶⁶

⁶⁵ www.pravoslavije.spc.rs/broj/962/tekst/crkva-i-mediji/print/lat

⁶⁶ www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Misionarski-rad-SPC

Ови медији служе да позову човека да дође у Цркву. Хришћанство је у јавности присутно још од пророчанства, али је глас цркве у различитим временима различито виђен.

У данашње доба, медији су значајни део стварности. Црква треба да буде присутна у њима. Прегледом медија стичемо утисак да је Цркви враћено место у друштву. Медији редовно извештавају о текућим празницима, о одговору духовника на нека верска питања, говори о посетама или манифестацијама духовника. Медијско присуство цркве у друштву прихватљиво је само ако не задире у друштвене проблеме. Међутим, живимо у времену у коме оно што није објављено у медијима као да се није ни догодило. Црква има обавезу да информише своје вернике о свим дешавањима, о својим понудама које поружа и туристичким атракцијама које се могу видети у оквиру њених зидина.

У области штампаних медија отишло се најдаље. Свака епархија има своје гласило, парохијске листове и добре црквене издавачке куће. Од дневних до најразличитијих других новина, где се види да Црква није изолована од друштва. Сва духовна литература се може пронаћи на српском језику.

Часописи које црква издаје на нивоу митрополија и епархија, недовољно су познати верницима, јер их не можете пронаћи у слободној продаји. Верник једне епархије не зна шта се издаје у другој епархији. Новине српске епархије „Православље“ издаје Информативно-издавачка установа Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, од 15 априла 1967.год. Може се наћи у свим већим храмовима, али не и у слободној продаји. Већ трнаест година Саборна црква у Београду издаје часопис: „Саборник“. Монашка заједница у Липовцу бави се мисионарењем у виду благовесника који се дели и шаље поштом свим верницима, до сада је одштампано 20 бројева благовесника „Свети Стефан“ са различитим духовно-поучним темама, али је недоступан широј јавности. „Светосавско звонце“-православни дечји часопис је свој пут ка најмлађим члановима почео 1967/68.год., као подлистак новина „Православље“. Саглашавајући се са препоруком Светог Синода, Министарство просвете и спорта Републике Србије је актом бр. 6-00-212/2004/06, препоручило да се „Светосавско звонце“ користи као помоћно средство у настави веронауке... Ни један од ових часописа, осим што се може пронаћи приликом обиласка духовних светиња, није доступан туристичким организацијама као пропагандни материјал.⁶⁷

Оно што треба рећи јесте да штампани медији представљају старе медије. Ово је време неких нових медија. Праву будућност Црквених медија јесте интернет-најјефтинији и свима доступан. Свака Црквена заједница треба да има своје интернет

⁶⁷ www.pravoslavljje.spc.rs

представљање, што ће много значити верницима широм света, као и бројним посетиоцима како из земље тако и из целог света. Сви ови савремени мадији зависе од својих твораца и могу адекватно представити верске заједнице и њихов историски значај.

АГЕНЦИЈЕ КОЈЕ СЕ БАВЕ ПРОМОЦИЈОМ И ПРОДАЈОМ АРАНЖМАНА ПОСЕТЕ ВЕРСКИХ ОБЈЕКТА

Разлози за верска путовања су различити, едукативни, емоционални разлози, болест, губитак посла. Поред тога што постоји велика потреба за обилазак духовних светиња, мало је агенција које се овим баве. То су углавном путовања у сопственој режији. Манастире посећују случајни пролазници, ђачке ескурзије, људи из околине у жељи да представе своје културне баштине својим посетиоцима из далека.

Постоје и агенције које се баве организованим посетама, али их има јако мало. На сајту ЈУТЕ има само неколико понуда обиласка манастира:

„ПЛАНА ТУРС“, има у организацији посету манастиру Копорани, Покајници, Етно Селу Моравски Конаци.

„АЛЕКСАНДРИЈА ТРАВЕЛ“ – има неколико понуда: Манастир Острог, Фршкогорске манасире, као и Ваљевске.

„ДОНА ВИСТА“ - Крушевачка агенција у понуди има манастир Илиње, Милешево и Покров пресвете Богородице у Ђунису.

„САГА ТРАВЕЛ“ – Дводневни излет аутобусом, (цена: 5990,00дин.) смештај у Врњачкој Бањи, велика понуда природних лепота Србије, манастир Жича, Студеница, Сопоћани, Љубостиња и Ђурђеви Ступови. Као и једнодневни излет за 990,00 дин. – Београд, Национални парк Фрушка Гора, Иришки венац уз обилазак манастира Крушадол, Сремски Карловци.⁶⁸

„ЂУРО САЛАЈ“, агенција –једнодневни излет аутобусом: Београд-Чачак-Овчарско кабларски манастири-Београд.⁶⁹

„Травел“ –Манасија-Ресавска пећина, водопад Велики Бук-кањон Ресавице.⁷⁰

„МАГ ТУРС“, -манастир Жича.⁷¹

Једнодневни и вишедневни излети који нису стални већ се оргнизују на предлог агенција, али се често време поласка помера, док се попуни број путника. Ове туре нису сталне и често се деси да се и не одрже, што због незаинтересованости то и

⁶⁸ <http://www.sagatravel.rs/category/srbija-izleti/>

⁶⁹ www.djurosalaj.co.rs

⁷⁰ www.tranelina.info

⁷¹ www.magturs.com

због лошег оглашавања. Последњих година ради се више на популаризацији верског туризма, како у земљи тако и у иностранству.

Док су домаћим туристима занимљиви Острог, Жича и Фрушкогорски манастири, страним држављанима су интереснији манастири који су под заштитом УНЕСКА. Туристи из Италије Грчке и са Кипра сматрају да доласком у нашу земљу морају обавезно да посете средњовековне манастире, нарочито манастире ресавске школе.

Ове године 8.02.2014.год. обележило се 700 година од смрти Јелене Анжујске (рођаке Карла I и унуке византиског цара Исака I Анђела и мађарског краља Беле III, која се око 1250.год. удала за српског краља Стефана Уроша I, и постала мајка краљева Драгутина и Милутина) што је за домаће а и стране туристе било јако интересантно да посете манастир Градац (где је сахрањена 1314.год.) а поред тога и друге манастире у Србији.⁷²

За посету наших манастира нарочито је заинтересована дијаспора. Немачки туроператор "Bibliše rajzen" доводи групе из Немачке које обилазе манастире у Србији а нарочито у Поморављу. Ова агенција организује искључиво верска путовања за стотине хиљада туриста. Сваке године су туре у славу неке личности која је од значаја за верски туризам. На прослави Миланског Едикта, они су довели многе групе туриста у Србију. Србија је укључена и кружење балканских тура по духовним светињама. На руском туристичком тржишту влада велико интересовање за православно наслеђе у Србији. Срби који живе и раде у иностранству и са собом доводе и пријатеље из тих земаља. Надамо се да ће доласком „Етихада“ и отварањем нових директних авио-линија и ова врста туризма бити у порасту. Једна агенција из Истре обилазила је српске манастире под називом „Путеви римских императора“ јер је познато да на територији Србије рођено чак 16 римских императора.⁷³

АГЕНЦИЈЕ ПРИ СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЦРКВИ

Српска православна црква има једну агенцију „Доброчинство“, и две агенције које припадају шумадијској и бачкој епископији. Црква нема програме које би верници желели стога мало или ни мало не користе услуге црквених агенција. Посете се углавном одвијају у сопственој режији, организоване неовлашћеним организаторима или у организацији парохиских цркава.

По истарживању у докторском раду мр Весне Николић, преко туристичких агенција СПЦ долази тек 3,25% посетиоца, а чак 77% долази у сопственој режији. По

⁷² www.wikipedia.rs

⁷³ www.turist.in.rs

овом истраживању јако је мало туриста који долазе у организацији туристичких агенција 2,5%, док парохијска црква организује око 8% посетиоца.⁷⁴

У овом раду се одговор налази у неуједначености цена услуга. Преко шумадијске Епископије одлазак верника из Крагујевца у фрушкогорске манастире кошта 1.300 динара, док исти обилазак из Београда преко „Добročинства“ кошта 1.600 динара. Крагујевац је од Београда удаљен 140 км што значи у обадва смера 280 км више од Крагујевца, па је цена преко шумадијске епископије нижа за 22%. Такође одлазак верника из Новог Сада за Острог кошта 3.600 динара, а преко „Добročинства“ из Београда 7.600 динара разлика у километрима је око 150, али преноћиште „Добročинство“ организује у хотелу а епископија у манастирском конаку.

Овде се отвара питање зашто црква није усагласила цене при одређеним дестинацијама. То је један од разлога што се верник одлучује на путовање преко других агенција а нарочито што на оваква путовања иде самостално или се одлучује на други вид туризма а у манастире сврати само када је у пролазу или има времена.

САЈМОВИ И ПРОМОЦИЈА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА У СВЕТУ

Да би представили културне баштине наше Србије најчешћи пут је оглашавања путем сајмова како код нас тако и у свету. Сајмови туризма у нашој држави се одржавају сваке године у неколико градова. Од 4.04. до 6.04.2013. године одржан је сајам туризма у Нишу. Од 3 - 6.10.2013. године Сајам туризма у Новом Саду. Од 28 - 30.11.2013. године Сајам туризма у Крагујевцу.

Највећи и најзначајнији Сајам Туризма одржава се у Београду. Београдски сајам ће бити одржан од 27.02. - 02.03.2014. год. На сајму учествују највеће домаће и многе међународне туристичке организације и агенције. На овим сајмовима поред свих видова туризма представља се и верски туризам. Београдски сајам у Србији је једна од пет најпосећенијих манифестација. Основан је 1978. и члан је Светске асоцијације пословних туристичких сајмова (ITTFА).⁷⁵

Туристичке организације Србије учествују и на многе сајмове у свету. Наши штандови су препуни фотографија, брошура, мапа наших манастира. Странци се доста интересују за наше манастире, нашу кухињу, бање и многе друге знаменитости. Србија има чиме да се похвали. Тако да већина агенција које воде туристе обавезно у програм укључују и наше манастире.

⁷⁴ www.singipeditija.com

⁷⁵ www.turist.in.rs

Напоменимо неке Сајмове у свету одржане у 2013.години: Софија 17 - 19.02., Лондон 4.11.-7.11., Токијо 15.09., Rimini 18.10., као и највећи и најпрестижнији сајам у Берлину 06-10.03.

Једина званична агенција православне цркве „Доброчинство“ на сајму у Риму поред 240 излагача из 23 земаља, пред 40.000 посетилаца представила је православне манастире у Србији, славске обичаје, славске колаче, иконе, кадионице, бројанице, тканице и све производе народне баштине из Србије.

У Токију смо се представили културним наслеђем, срењевековним манастирима и рушевинама из тог доба. Нашло се ту римско царство, императори али и природне лепоте, планине и бање.

Швајцарска агенција „Куони“ доводи туристе из Хонконга до Дубровника и Мостара, али обавезно обилазе и неке манастире у Србији.

„ДМЦ Векол“ доводи туристе да обилазе Очарско-Кабларске затим води туристе у Студеницу где стижу до 17 часова на обавезну вечерњу службу. Понашају се по правилима манастира и организовано присуствују јутарњој молитви. Прошле године је довео 45 оваквих тура са по 32 до 38 туриста.

Нарочито је популарно обележавање Ускрса, где долазе туристи са Кипра разгледају Београд, манастире и уживају у нашем кулинарству.⁷⁶

Брига нарочито расте када се узме у обзир да се чак 22,75% православаца у Србији никада није причестило, а 51,50% крштених православаца никада се није исповедило, што су само неки од података до којих се дошло у докторској дисертацији

Др Весне Николић "Верски туризам и СПЦ". Можете видети и графички приказ у прилогу.⁷⁷

Слика 45 – Графички приказ учесталости духовних путовања година 2012.

⁷⁶ srbin.info/2013/09/01/nase-pravoslavne-svetinje-magnet-za-strance

⁷⁷ Verski turizam i Srpska pravoslavna crkva, Докторски рад, Весна Николић

ГЛОБАЛНИ ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ

Интернет је постао најчешћи канал којима туристи трагају за повољним понудама за путовањима, најнижим ценама и резервацијама. On-line резервације и плаћање авио и возних карата, хотелских услуга и других услуга је све више у данашњем савременом свету, путем друштвених мрежа.

Глобални дистрибуциони систем (ГДС) је информационо-комуникациони систем намењен продаји услуга, које повезују пружаоца услуга у туризму, са друге стране продавца ових услуга-туристичке агенције. Глобални дистрибуциони систем даје могућности ономе који пружа услуга, да своје услуге понуде целокупном светском тржишту. Истовремено туристичке агенције могу да задовоље потребе својих путника. Разлика између туристичке агенције и авио-компаније је у томе што туристичке агенције своје производе нуде у земљи, а авио-компаније у земљи и на међународном тржишту.⁷⁸

Глобални дистрибуциони системи представљају везу између компјутерског система којим се врши резервација и корисника који претражује одређене туристичке понуде. Веома је важно разликовати појмове глобалног дистрибуционалног центра и компјутерског резервационог система. Ако гледамо карактер они су веома слични али они су уствари два различита концепта, а због сличног назива доводе до замене. ГДС уствари повезује више компјутерско резервационих система. То је уствари главни компјутер који омогућава обраду упита и преноси информације директно до туристичке агенције. ГДС има базе властитих података за управљање информацијама. Компјутерски резервациони системи су у власништву онога ко пружа туристичке услуге. У настојању да развију добар информациони систем, они врше улагања у информационе технологије. Данас помоћу интернет портала врши се резервација свих карата глобалне продаје. Интернет странице су постале један од најважнијих дистрибуционалних канала за своје маркетинг услуге.⁷⁹

ГДС технологије су развиле четири компоненте које служе власницима као инструмент за сварање предности и добитака од других корисника ГДС-а. То су: Систем за управљање и прилаз залихама, систем за утврђивање цена, Генератор карата и других докумената и генератор извештаја из базе података. Данас постоје

⁷⁸ Ангелина Његуш, Информациони системи у туристичком пословању, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

⁷⁹ Ангелина Његуш, Информациони системи у туристичком пословању, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

четири водећа Глобална дистрибуциона система у свету: *Amadeus, Galileo, Sabre I Worldspan*. У будућности можемо очекивати још више спајања.

Кључни субјекти у путној привреди су: авио-компаније, туристичке агенције, организатори путовања, хотелски ланци, *rent-a-car* компаније итд.

У ГДС су укључени сви сегменти туристичке индустрије који се нуде на глобалном тржишту: Авио-саобраћај, хотели, железнички и аутобуски превоз, трајекти и бродске линије, *rent-a-car*, туристички пакет аранжмана, разгледање града и обиласци културних и духовних светиња итд.

Приказ ваздушног саобраћаја у ГДС-у даје следеће информације: ред летења, расположивост места, резервисање посебно жељеног места, цена превоза, аутоматско издавање карата и осталих докумената, прихватање плаћања услуга картицом, аутоматски обрачун издатих документа, специјани захтеви путника итд.

И остали сегменти нуде сличне могућности. У хотелијерству ГДС нуди следеће информације: списак хотела у једном граду, који даје услуге посредством ГДС, све информације о хотелу (адресу, контакт телефон, e-mail адресу итд.), цене смештаја за поједине типове соба, опис садржаја соба најчешће са сликама, удаљеност и транспорт од аеродрома и центра града до хотела, као и могућност on-line презентације и плаћање.

Нажалост треба истаћи да се ово не може рећи када је верски туризам у питању, веома мало агенција организује ову врсту путовања а још мање услуге можете платити преко глобалних система или сајтова.

У нашој земљи је употреба Интернета у благом порасту. У будућности мораће да дође до преорјентације на електронско и on-line пословање. Наше туристичке агенције касне за развијеним земљама. У будућности треба очекивати нове електронске посреднике. Код нас се туристичке агенције ослањају на коришћење апликација глобалних дистрибуционих центара. На тржишту Србије *Amadeus* има највећи удео током целе године.

Због неповољне политике и економске ситуације у Србији дошло је до формирања великог броја малих туристичких агенција. Велике стране туристичке агенције, авио компаније, нарочито нискобуџетне чекају повољне тренутке да дођу на наше тржиште. Када се то деси, мале агенције ће се наћи у неповољном положају. Зато је потребно да се мале агенције чврсто повежу и уведу савремену информациону технологију у пословању. Тако ће доћи до смањења трошкова и јачању позиције на тржиште, повећању квалитета услуга и остваривању већег профита.

Укључењем у ГДС туристичке агенције остварују: неограничену понуду туристичких услуга, могућност да задовоље сваку тражњу путника, приход од провизије за продате услуге, приступачније и лакше пословање, приступачни ред вожње и приступачне цене услуга, аутоматско издавање карата, већу продуктивност

запослених, приступ огромном броју информација, уштеда у трошковима пословања итд.

Безбедност информација је од великог значаја за опстанак. Финансијски подаци, уговори, софтвери, хардвер, подаци о начину рада организације, контакти са клијентима, књиговодствени и финансијски записи, само су мали део којима се располаже а које треба заштити. Бизнис зависи од информативних технологија, комуникација путем мреже, интернета и Глобалног информационог система.⁸⁰

ВЕРСКИ ТУРИЗАМ НА WEB-САЈТОВИМА

Web сајтови не могу да пруже духовност онима који заиста походе светиње, нити могу да пруже едукацију посетилаца манастира, не могу ни туристе да преобразе у ходочаснике, али сигурно могу да одиграју значајну улогу као медији, да пруже праве информације и едукације. Ови сајтови могу уз помоћ глобалних информационих система, да привуку интересовање и повећају туристичку посећеност верског туризма.

У циљу да се духовност манастира приближи и представи посетиоцима одржана је конференција „ Религија и туризам“. Назив ове треће по реду конференције: “Балкан, место ходочашћа“ у организацији Хришћанског духовног центра из Београда (www.ccc.org.rs) и Министарства економије и регионалног развоја (www.merr.sr.gov.yu) одржана је 24 септембра 2009.год. у манастиру Студеница. Окупљени су кроз панел дискусију говорили о проблемима који прате верски туризам као и о могућности примене нових технологија пре свега интернета, као медија и средства информације. Било је говора и о изради online водича.⁸¹

Ма конференцији није било представника из манастира Жича, али је манастир узиман као добар пример презентације на интернету. Званична презентација (www.zica.ogr.rs) садржи информације о историји, архитектури и сликарству манастира. Ту се може прочитати о монаштву, богослужењу, искушењу, примању у заједницу, као и о управи манастира.

Поједини манастири имају своје web сајтове на којима може да се упозна историја, архитектура, сликарство, монаштво, ризница, распоред богослужења, богатство иконописних радионица и библиотеке, као и многих других знаменитости које пружају поједини манастири. Сајт о Студеници даје могућност избора једног од шест језика презентације.

⁸⁰ Станкић Р.,Станкић М., „Информатика у Туризму“, Висока туристичка школа, Београд 2008.год.

⁸¹ www.021.rs >radio>emisije 28.09.2009.

Њихова информисност је довољна за оне који трагају за историским знаменитостима, информишу се о томе шта укључује манастирски комплекс, који стилови градње су заступљени, ближе упознавање са манастирским правилима или могућностима смештаја. Web презентација би требала све то да садржи, да скрене пажњу јавности на неке проблеме које има манастир, пробуди знатижељу и подстакне моћнике за улагање у духовне светиње.

Идеја о online продавницама, у којима би биле понуђени производи и рукотворине монаха, појавила се на конференцији у Студеници. Многи су тврдили да се манастири не треба бавити оваквом продајом, али су имали мишљење да неко треба откупити њихове производе па их онда продавати online путем. Идеја тада није разрађена, ни прихваћена, али није ни одбачена. Неопходно је испоштовати жеље верског туризма са потребама очувања монашког мира, али и подржати значај едукације запослених у туристичким агенцијама као и посетиоца. У овом процесу важну улогу имају и медији. Оваква online продавница већ постоји на сајту манастира Жича.

Нажалост оваквих сајтова је јако мало, информацијама се може приступити тек претрагом на другим сајтовима:

Српске православне цркве ([www.spcportal.org/index.php?pg=1581\(=srl\)](http://www.spcportal.org/index.php?pg=1581(=srl))),

Град Краљево (www.kraljevo.com/kraljevo/duhovnost/manastir-studenica.htm).

Web презентација УНЕСКО-а говори о манастиру Студеница, (www.sitiunescoadriatico.org/index.php?pg=211), под чијом је заштитом од 1986.год.

Осим на неколико сајтова, у туристичкој понуди Поморавља ретко се налазе посете манастирима, као на пример:

www.turizamkrusevac.com

www.ues.rs.ba/lat/bogoslovski-fakultet/vijesti/manastir-ljubostinja

www.zica.org.rs/

www.manastirstudenica.rs/.

www.zaduzbine-nemanjica.rs/Studenica/Studenica.htm.

[www.spcportal.org/index.php?pg=1581\(=srl\)](http://www.spcportal.org/index.php?pg=1581(=srl))

www.infokop.net/istorijsko-naslede/sopocani.html,

www.yuta.rs/sr/tp/sopocani.as

www.myserbia.net/2008071514007/turizam/manastiri/sopocani.html...).

СТАВОВИ ПОСЕТИЛАЦА СРПСКИХ ДУХОВНИХ СВЕТИЊА О ПОСЕЋЕНОСТИ И НАЧИНУ УНАПРЕЂЕЊА ВЕРСКОГ ТУРИЗМА

Већ је речено на почетку да је урађено истраживање путем анкете. Анкета је рађена преко интернета, друштвених мрежа и електронске поште. Израђена је од стране аутора овог текста и прављена је са циљем да се пронађе најбољи могући начин унапређења верског туризма и добије тренутну посећеност духовних светиња. У овој анкети учествовало је 100 испитаника.

ПОЛ, ГОДИНЕ СТАРОСТИ И ОРАЗОВАЊЕ ИСПИТАНИКА

Узорак испитаника је формиран према родној структури. Собзиром да је рађена преко друштвених мрежа, где је познато да су мушкарци више окупирани друштвеним мрежама од жена, ова слика нам показује да је било 53 мушкараца и 47 жена.

Ако знамо да нам је интернет а и електронска пошта такође од пре двадесетак година заступљена у школама онда нас не може чудити податак да највише испитаника има у распону од 26-35 година и то 46%, затим 18-25 година 38%, што уствари представља 84% укупног броја испитаника. Од 36-45 година 8% и преко 46 година осталих 8%, говоји нам да од путева интернета и друштвених мрежа зави информисаност а и посећеност духовних светиња.

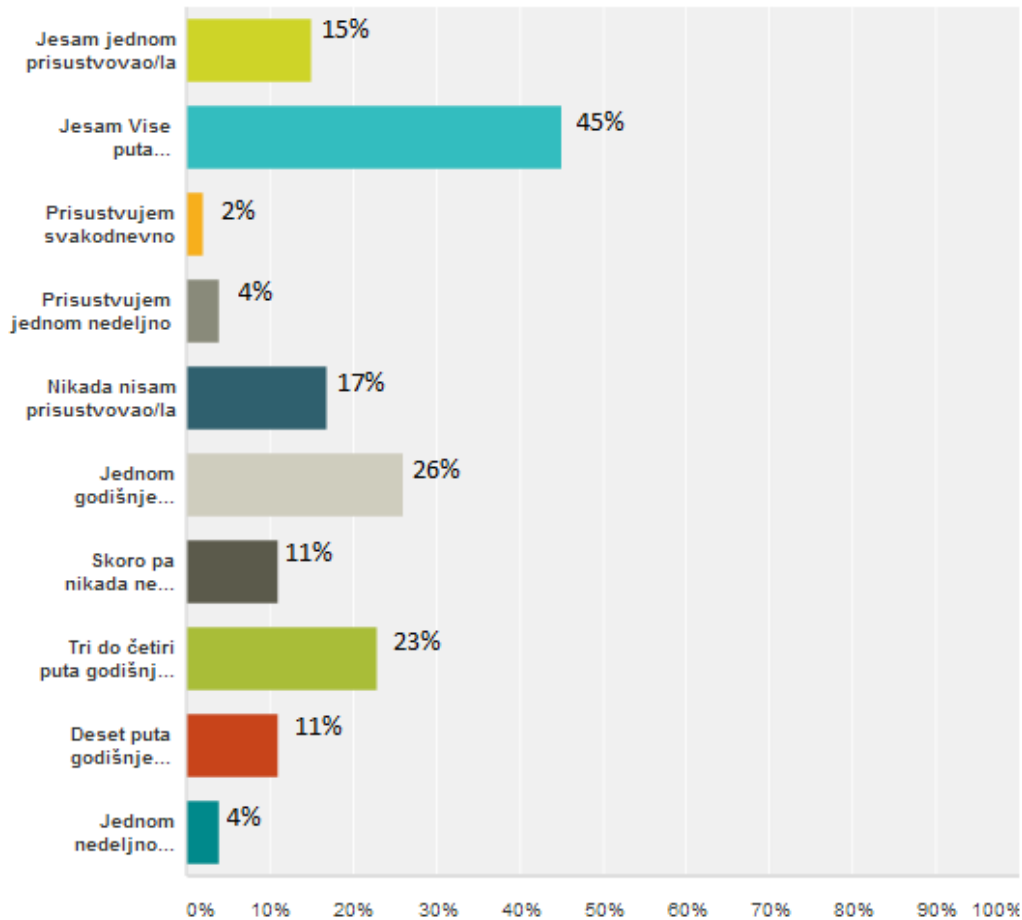
Образовна структура посетиоца нам говори да највише испитаника има високу стручну спрему и то 40% испитаника, што нам такође говори о познавању друштвених мрежа, док образовање са средњим степеном стручне спреме 33%, може да нас упути на то да постоје и други фактори у информисању. Али у сваком случају сви испитаници су имали добру образовну структуру: 14% њих има више од завршених основних студија и 13% са вишом стручном спремом.

ОДНОС ПОСЕТИОЦА ПРЕМА ДУХОВНИМ СВЕТИЊАМА И БОГОСЛУЖЕЊИМА

Да би сазнали какав је однос према богослужењу и колика је посећеност духовним светињама постављено је адекватно питање:

**Da li ste prisustvovali nekom bogoslužjenju
i koliko često posećujete duhovne
svetinje? (manastire)(oznaciti dva
odgovora za oba pitanja)**

Answered: 100 Skipped: 0

Слика 46 – Питање из анкете колико често испитаници посећују духовне светиње

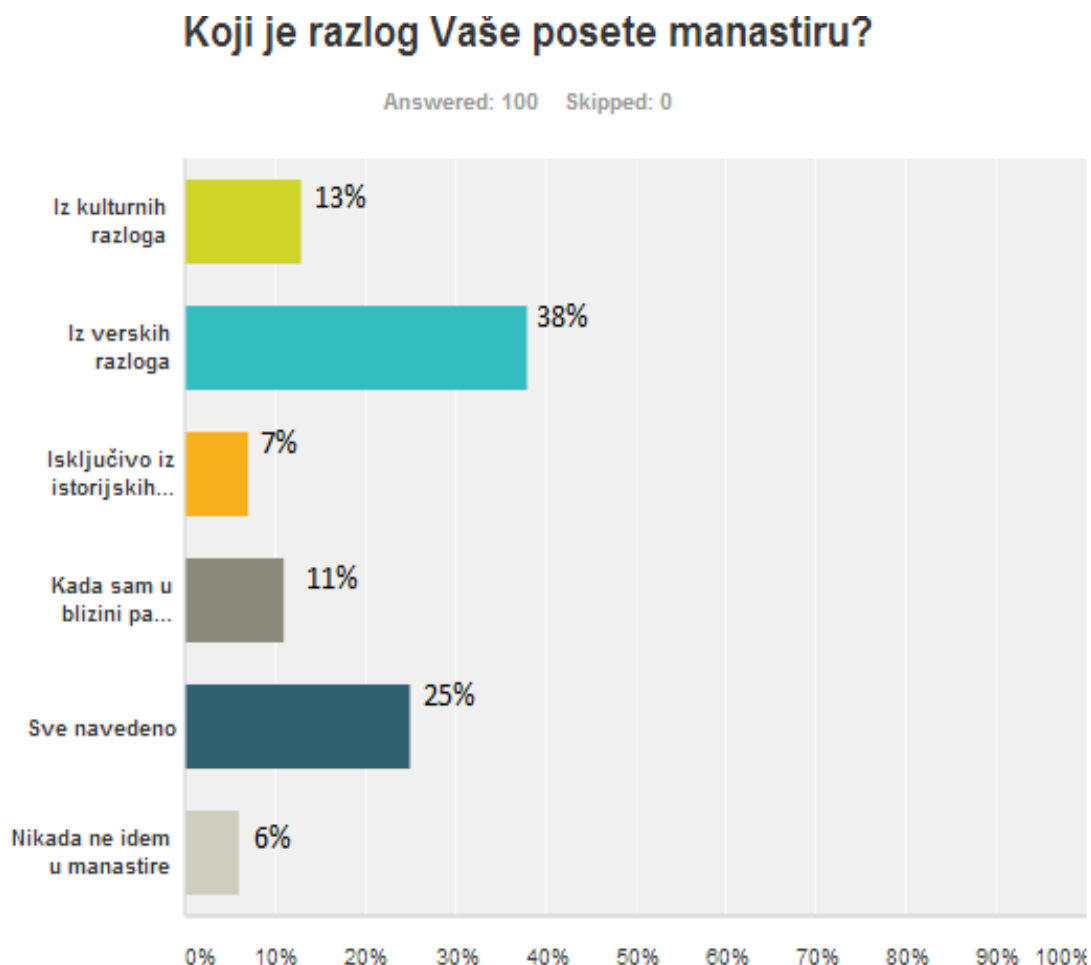
У жељи да боље сагледамо посвећеност духовних светиња и богослужења једно питање у овој анкети је било колико то људи често чине. Посматрајући табелу можемо рећи да је доста оних који никада нису били ни у манастиру а и на богослужењу. Дуго година је наша вера била изолована од народа није се учила у школам, за време комунизама чак је и забрањивана, па је народ био ускраћен за тим духовним подстицајима. Самим тим са повратком вере у школама почиње и повратак у обилазак духовних светиња. Сазнање о настанку хришћанства, лози Немањића и посвећености цара Лазара хришћанству, постаје велико интересовање за обилазак онога што су они изградили, а самим тим и повратку и вери у хришћанство. Број посећености годинама се мења и расте, са порастом посета и обиласка грађевина долази и повећања броја присутовања на богослужења. За сада је то у некој благој узлазној путањи. Из ове

анкете видимо да испитаници једном годишње посећују духовне светиње и да су приликом тих посета више пута присуствовали богослужењима.

Посматрајући предходна питања намеће се питање који је разлог посете манастирима. Да ли је посета из верских/духовних надахнућа или је то историјско-културни разлог. У складу са тим постављено је адекватно питање:

Слика 47 – Питање из анкете о разлогу посете манастира

Када погледамо све одговоре можемо видети да посетиоци одлазе у духовне

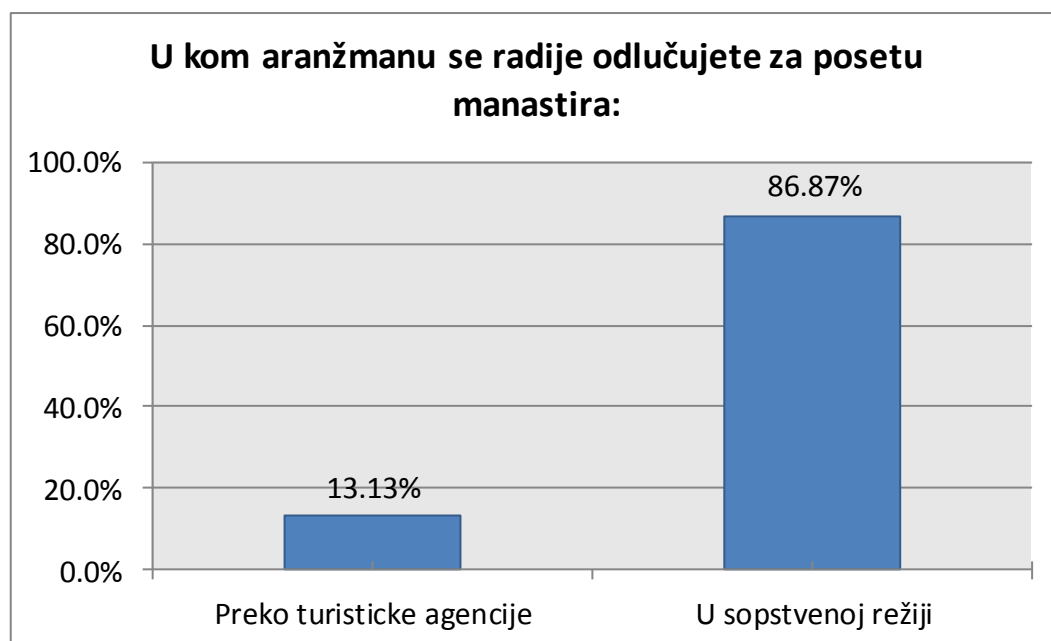
светиње без обзира како се односе према вери. Потребу за светињом различити људи различито осећају. Понеки виде породичну традицију, понеки потребу да буду ближе вери, а део њих долази само да би видео историски и културни значај светиње.

Овде видимо да из верских разлога долази чак њих 38%, очигледно осећајући потребу за богом или потребу за заједницом верника који имају свог врховног вођу бога-Христа. Молитвама на Литургији верници се поткрепљују снагом, силом Светог Духа, посвећују се јединству и вери. Они то сматрају као обавезу и то им је животни и

духовни пут. Веру у православље не могу верници видети нигде (ако се одреде родитељи или они сами за веронауку) осим у школи или у кући од породице. Верску православну заједницу нико не пропагира преко јавних медија. Додуше верску заједницу али не православну можемо видети у Америчким и Латино-Америчким серијама и филмовима. То су филмови из половине прошлог века, у данашњим савременим филмским продукцијама тога нема. Данас је филм пун насиља, крви, убиства, дроге и проституције, што нам православна вера никако не допушта. Са забраном цркве у социјализму изгубили смо навике и веру у православље. Годинама уљуљкани у друштвене фирме, зависности од државе, директора, шефа и годинама забрањиван утицај вере и цркве довело је до запостављања духовних светиња. Зато не можемо сада одједном очекивати да се вера врати народу, тај процес је дуготрајан и постиже се само едукацијом и флексибилном приступу цркве народу.

Ако имамо добру едукацију и флексибилност цркве према народу, онда се поставља питање на који начин народ одлучује на посете манастирима. Постоје две врсте посете преко неких агенција или у сопственој режији. 13,13% испитаника се определило за туристичке агенције а 86,87% за путовања у сопственој режији.

Као што видимо у табели недовољна је ангажованост туристичких агенција на развоју верског туризма. Од свих грана у туризму најмање је обухваћен верски туризам, а ми имамо чиме да се похвалимо и вером и грађевинама и традицијом, само

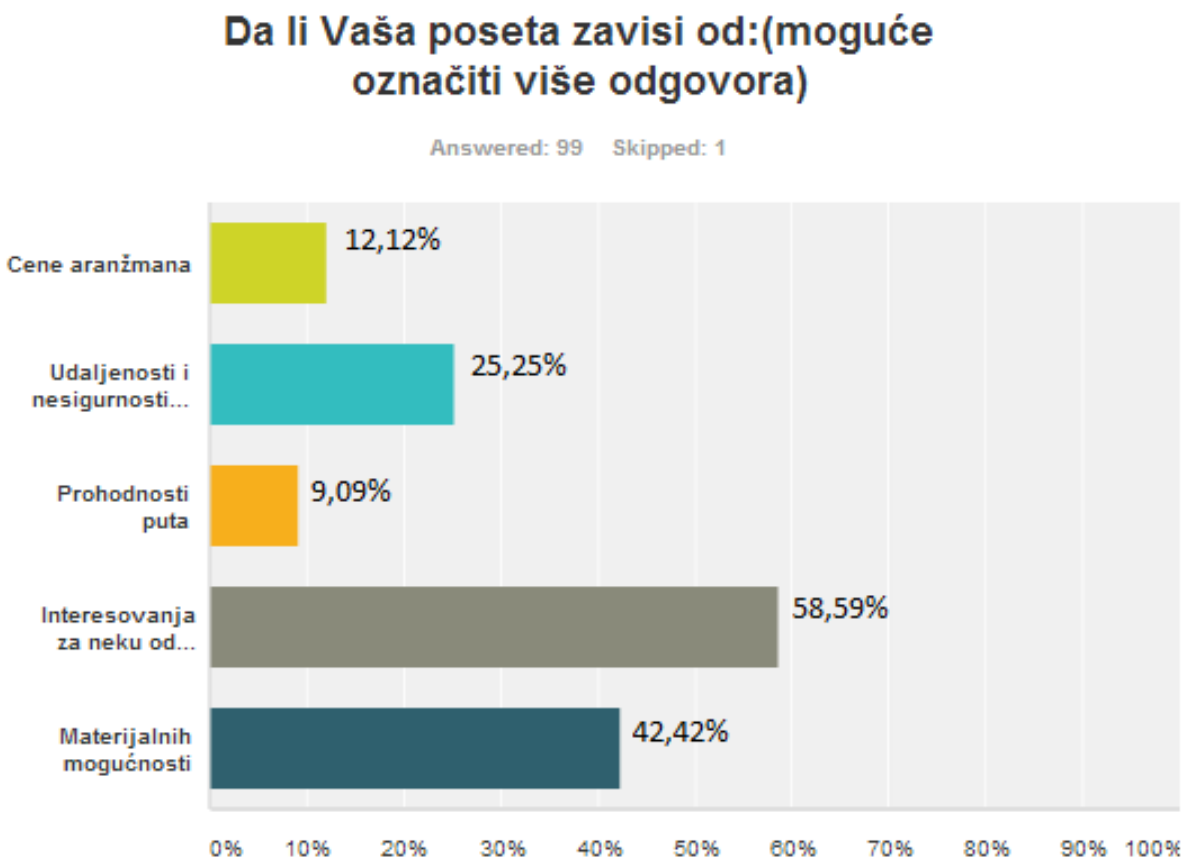

треба
много више
радити на
томе.

Слика 48 – Питање из анкете о начину одласка у манастир

Да ли су само агенције криве за слаб развој верског туризма? Наравно да не. Дугогодишње одсуство цркве и православља у народу је највећи узрочник не поштовања и не заинтересованости за духовним светињама. Народ нема навику а ни интересовања. Последњих неколико година са појавом веронауке и поштовање православља, довело је до жеље да се упозна оно што је годинама пропуштено. Поставили смо питање од чега зависи могућност посете светињама, да ли зависи од материјалних услова или је интересовање потребно за обилазак а можда и удаљеност и несигурност како доћи до одређене дестинације.

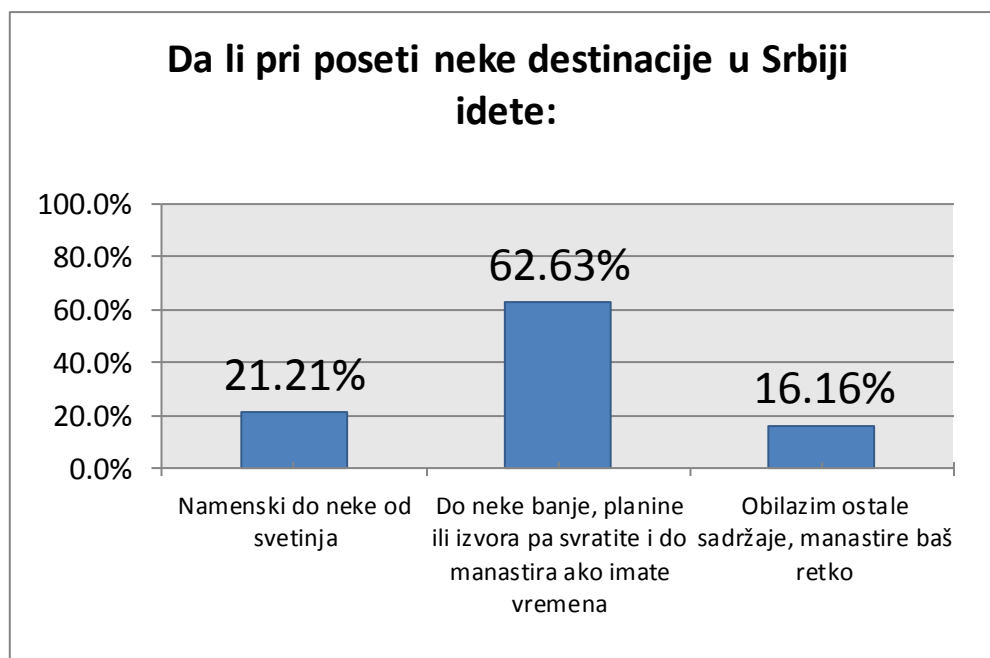
Манастири нису никада грађени на лако доступним местима, имфраструктура је таква да је све и далеко и близу. Саобраћајним средствима се стиже близу до манастира али неки део пута мора да се пређе пешки. Ознаке за скретање са главног пута су неупадљиве или их нема. Што је један недостатак локалних самоуправа које воде рачуна о туризму у својим општинама, све то доприноси несигурности коју туриста осећа приликом поласка у обилазак.

Слика 49 – Питање из анкете о факторима који утичу на одлазак у духовну светињу

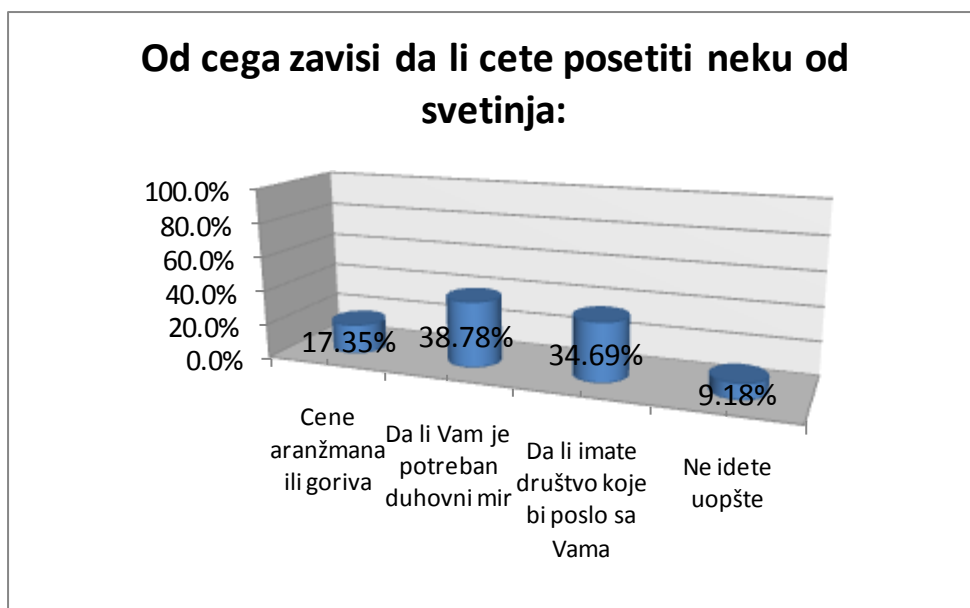
Ако посматрамо ову табели у којој смо поставили питање од чега зависе посете различитим духовним светињама, можемо закључити да лоша инфраструктура у ствари не представља велике препреке приликом обиласка манастира. Собзиром да су то млади људи од 26 до 35 година, чак 46%, и да чак 40% има високо образовање, можемо констатовати да ни цена аранжмана није јако значајна. Код испитаника најзначајније је интересовање за неку од дестинација, али и њихове материјалне могућности, које нажалост у данашњој економској кризи у многоструку утичу на развој не само верског туризма, већ и било које врсте туризма.

Такође је јако важно знати како се одвијају те посете, наменски до светиње или успут ако нам то услови дозволе. Углавном се те посете одвијају успут, најчешће се нешто обилази, па онако, када сте на путу, хајде да видите и неки манастир. Чак 62,63% планира бању, планину или неки излет па успут наврати, али не увек само ако за то има времена, 16,16% обилази друге садржаје а манастире баш ретко. Један мали број 21,21% крене баш наменско до манастира или неке друге светиње.

Слика 50 – Питање из анкете о разлогу посете

Духовне светиње се најчешће посећују због духовног мира, верници њих 38,78% у манастир одлазе да би пронашли свој мир и своју веру. Велики број 34,69%, одлази ако има друштво или некога са ким би посетио манастир, најчешће су то ескурзије, породични обиласци али многи одлазе ако имају пара за гориво или аранжман 17,35%. Чак 9,18% не иде уопште или не планира никакву посету духовним светињама. О овоме нам говори табела са леве стране.

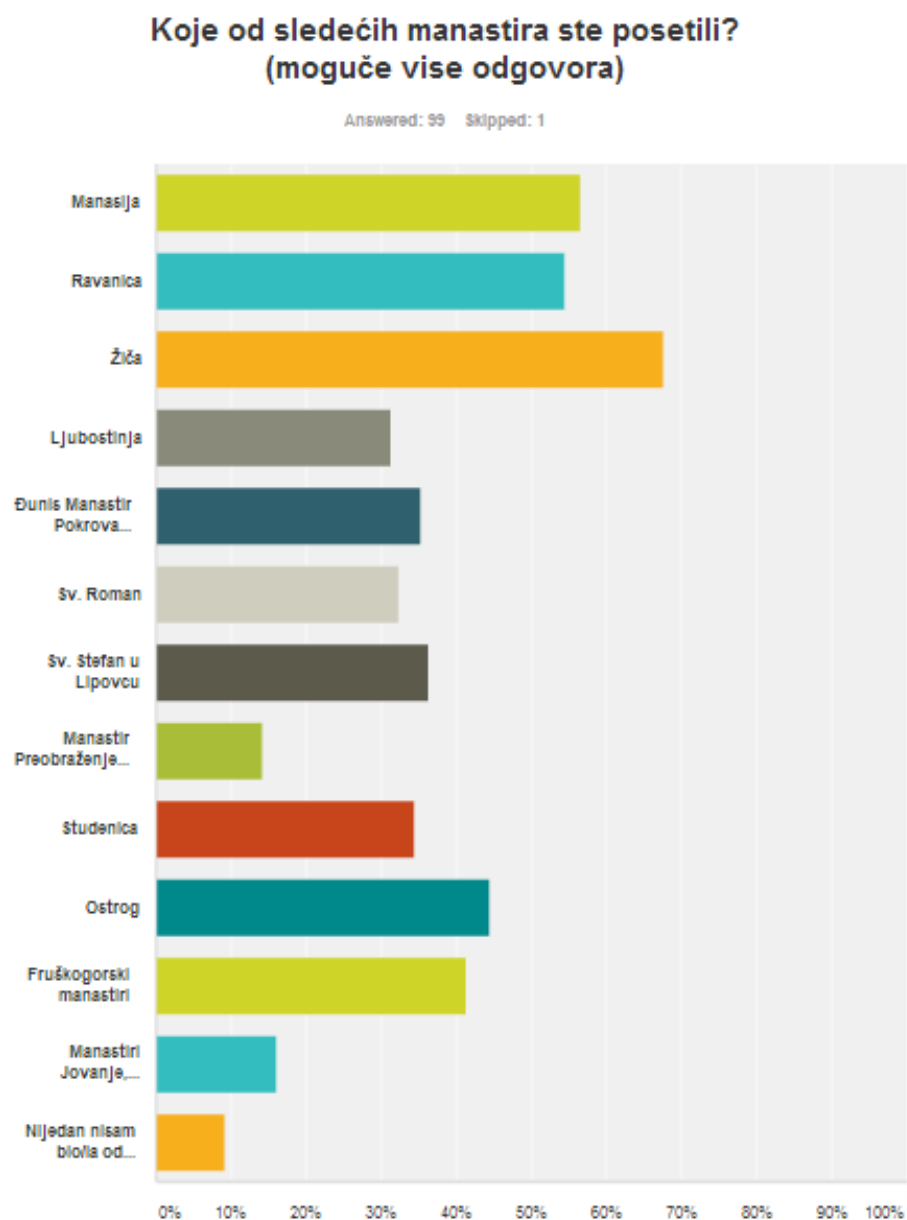

Слика 51 – Разлози посете манастиру

Да ли посетиоци воле да обилазе манастире? Које манастире најчешће обилазе? Најчешће се обилазе манастири који имају дубоку историску традицију, они који имају познате ктиторе или оне у којима се налазе мошти наших великана. Значи оне манастире који су историски повезани са нашом прошлошћу. Све оно што се научи у школи или су сазна путем друштвених мрежа посетиоци би желели и да виде, осете и доживе.

У доле наведеној табели покушали смо да видимо који се од наведених манастира највише посећује. Имали смо сто испитаника а они су имали могућности да одаберу више манастира у зависности од тога у којима су боравили. Занимљиво је да је најпосећенији манастир Жича (чак њих 67-оро је било), затим Манасија(56), па Раваница (54), сви ови манастири се налазе на у непоосредној близини магистрала или је пут до ових светиња у добром стању. Нешто мања посећеност је Острога (44) и Фрушкогорских манастирса (41), манастири Св Стефан (36), Св Романа (32) и у Ђунису манастир Покрова Пресвете богородице (35) су манастири у близини Алексинца, на свега неколико километра од Ауто-пута Београд-Ниш, тако да је и њихова посећеност приближно иста. Манастири Јоване и Преображење налазе се међу десет манастира у Овчарско-Кабларској клисури. Они немају добро изграђену инфраструктуру и далеко су од саобраћајница, тако да је и њихова посећеност веома мала, негде око петнастак посетилаца. Оних девет посетилаца који нису били ни у једном од ових манастира не мора да значе да нису никада били ни у једном манастиру, али сигурно нису били у неком од наведених. Манастир Студеница се не налази у Поморављу али је због њене популарности намерно наведена у овој анкети и можемо видети да број посетилаца

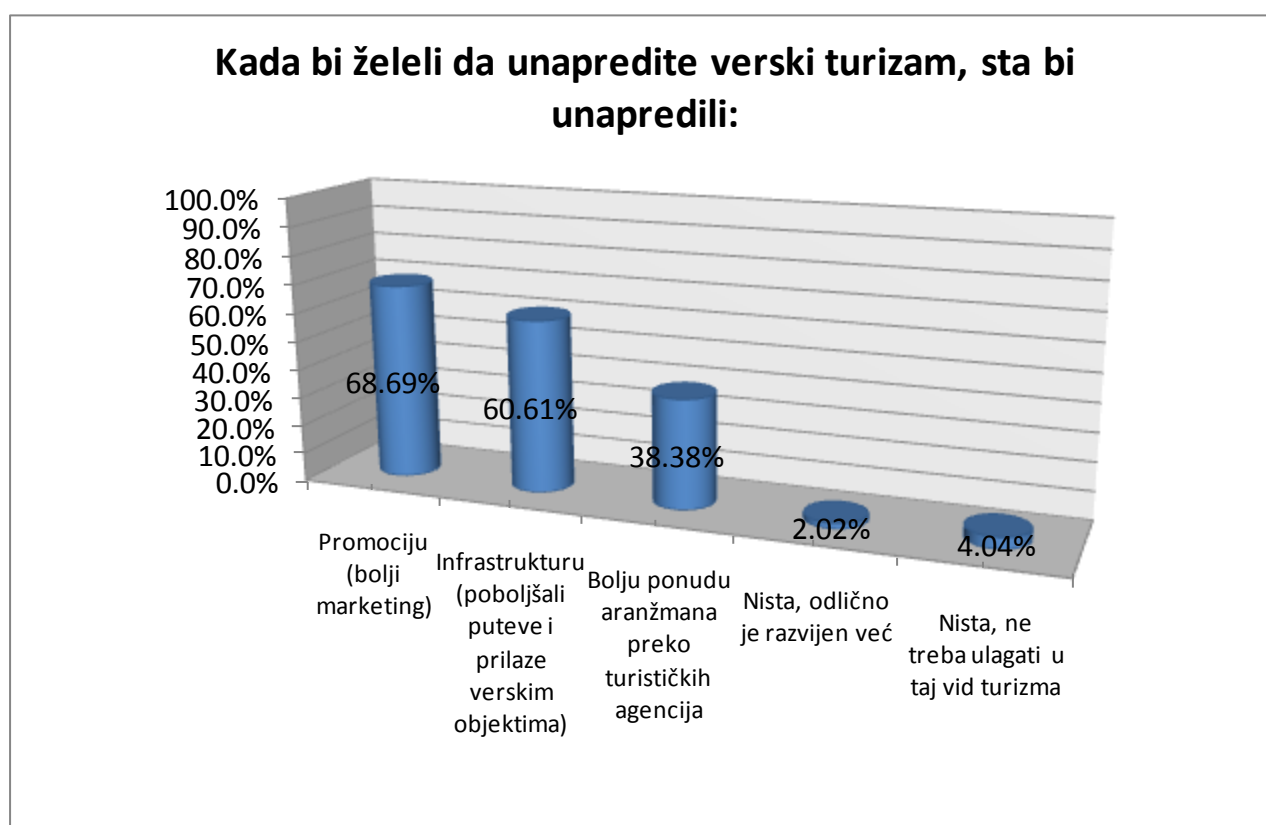
од 34 није на неком завидном нивоу, али се може предпоставити да то није због мање вредности самог манастира већ да је узрок локалитет на којем се налази.

Слика 52 –
Питање из анкете о
посећености
конкретних
манастира

УНАПРЕЂЕЊЕ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА

Српској православној Цркви верски туризам није близак. Црква се залаже за унуташњи духовни развој личности. Она има материјалне користи од туризма али не много и духовне. Црква жели да духовно обогати живот појединца. Туристичка привреда би могла да буде у функцији развоја духовности, али она не жели да развија духовност у XXI веку. Туристичку привреду занима профит. Савремени човек је стално у неком темпу и роковима, стално му недостаје слободног времена, информација па и материјалних средстава. Црква жели да посетиоц временом схвати да му је потребно духовно да се уздигне, више љубави и морала. Све ово може да схвати ако му неко на то укаже. Верски туризам то може,

Слика 53 – Питање из анкете шта унапредити у циљу побољшања овог вида туризма

али је неопходно обострано разумевање и цркве и туристичких промотера. Свко од њих мора да поведе рачуна о користима оног удругог у том ланцу и сарадњи. Црква посетиоца не види као туристу, она не може да зна колико ће та кратка посета изменити живот посетиоца, црква не жна колики утицај оставља на туристу, зато и толерише присуство туристичких група.

Туристичка привреда труди се остави утисак на туристу, да му пружи максимално информација, удобност, разгледање свих могућих атракција и ван духовних светиња тако да се туристи допадне обилазак, да поново пожели услуге на овој или некој другој дестинацији.

Зато смо поставили питање како унапредити верски туризам?

Већина испитаника 68,69% сматра да је потребан бољи маркетинг, промоција, представљање у било ком облику информисања. Нешто мањи број сматра да нису само одговорне туристичке агенције, већ да треба побољшати инфраструктуру чак њих 60,61%, има и оних 38,83%, који сматрају да је понуда агенције недовољна, оскудна и да би је могли проширити и повећати, па су самим тим агенције одговорне за унапређење верског туризма. Јако мали број 2,02% сматра да је све у реду и чак 4,04% да не треба улагати у развој верског туризма.

ШАНСЕ ЗА РАЗВОЈ ВЕРСКОГ ТУРИЗМА

Србија има изванредна природна богатства, лепе пејзаже, задивљујућу флору и фауну, идеална места за одмор и рекреацију, велике могућности и дестинације које посетиоцима омогућавају добар одмор и уживање у прелепом погледу.

Србија има велике шансе за развој верског туризма, на жалост нема развијену стратегију. Уз добру стратегију Србија би могла да има велики број посетиоца, па би могла да буде и једна од водећих земаља у региону.

Србија није искористила своје потенцијале. Има манастире који су у врх европске и светске уметности. На нашим просторима доста се страдало у време робовања под турцима, али су сачуване вредности манастира. Неколико њих је на Унесковом списку светске културне баштине, као Студеница, Сопоћани, Дечани, Грачаница, Пећка Патријашаја. Србија поред манастира има неколико римских градова, бања, планина и других вредности које могу да се искористе у туристичким понудама. Проблем је лоша туристичка инфраструктура, путеви, хотели и остало што можемо уврстити у туристичку понуду. Треба доста улагања да би се стекли услови да се прихвате и угосте поклоници и туристи из земље и света.

Верски туризам је права прилика да се упозна православље. У туризму, поклоништво је велика шанса за Србију. Важно је ускладити потребе савременог туризма са православљем као древне вере. То није лако. За то су одговорни туристи који индивидуално посећују места верске и културне вредности. Најважнија су организована путовања која имају за циљ да очувају вредност ходочашћа. На тај начин света места остају и генерацијама које долазе.

Бројни туристи који посећују манастире, доказују да духовне грађевине, не морају да се доживе као места која имају религијски значај. Нека имају занимљиву

историју, архитектуру да привлаче народ широм света. Манастире и друге грађевине, туристи посећују углавном индивидуално.

Ђовани Грационели из Италије, случајно је са својим пријатељима посетио манастир Студеницу. Био је опчињен лепотом : “Ово је фантастично, ја и моји пријатељи смо дугогодишњи ходочасници, али овакву лепоту нисам овде очекивао. Просто не могу да верујем да за овај манастир нисам знао, иако је како чујем и под заштитом УНЕСК-а”.⁸²

Светска туристичка организација прогласила је 2009.год. за годину верског туризма. У Риму је средином јануара 2009.год. одржан први Међународни сајам поклоничких путовања. На овом сајму који је организовао Ватикан било је 240 излагача из 23 земаља. Биле су то римокатоличке, православне и муслиманске земље а будисти су имали два штанда. Сајам је имао велико интересовање код Италијана, који су долазили организовано са свештеницима из унутрашњости. Агенција православне цркве из Србије „Доброчинство“, наступила је на једном штанду заједно са ТОС. На нашем делу штанда приказани су славски обичаји, колачи, иконе, кадионице, босиљкаче, тканице, ношње и бројанице. Све су припремиле монахиње из манастира Сретење у Овчару. Штанд је био јако запажен и посећен. А колач са птицама од хлеба после сајма поклоњен је амбасади Србије при Ватикану. Посетиоци су видели најлепше и највредније у нашој земљи. Доброчинство је за овај сајам урадило специјалан каталог у коме је приказана Србија, цркве, манастири, споменичко наслеђе и светиње. О свему овоме је за дневни лист „Данас“ говорио Драган Вукић, управник Доброчинства, агенције српске православне цркве.⁸³

У Србији постоје сви услови за развој духовног туризма, али за организовање оваквих путовања нажалост нема много заинтересованих. Било је покушаја разних агенција али су ти покушаји пропали. Једино се скоро 25 година овом врстом организације бави агенција српске православне цркве Доброчинство. Ова агенција се специјализовала и ужива велики углед у свим православним земљама. Црква и апелује да се путује преко ове агенције. На поклоничким путовањима добија се благослов, духовни мир, пуно сазнања и обилазак духовних светиња. Ту путују људи различитог старосног доба, образовања и материјалног стања. Путују од 18 до 80 година старости, путују необразовани, земљорадници до професора, доктора наука, путују они који штеде годину дана или годинама до оних којима новац ништа не значи.

⁸² www.021.rs>radio>emisije/28.09.2009.

⁸³ http://www.danas.rs/dodaci/biznis/verski_turizam_otporan_je_na_svetsku_krizu_.

Забрињавајући су подаци до којих се дошло у докторској дисертацији Др Весне Николић: “Верски туризам и СПЦ“, да се чак 22,75% православца у Србији никада није причестило а 51,50% крштених никада се није исповедило.

Забрињавајући је и податак да свега 2,50% посетиоца је први пут у манастиру, али је охрабрујуће да они који су посећивали манастире опет то чине, чак њих 77,75% је већ било у шест и више манастира. Што значи да морамо много радити на едукацији становништва, али и на представљању верског тржишта како у Србији тако и ван ње.

Слика 54 –
Учесталост духовних
путовања⁸⁴

Код нас је верска
настава враћена пре

десетак година. Многе генерације не знају или врло мало знају о својој вери. Ми немамо литературу да се брзо и лако информишемо. Биће нам потребно доста времена да се верски просветимо. Цела наша средњевековна култура је заснована на хришћанству. Зато морамо пуно тога да научимо. Има људи са универзитетском дипломом који о својој вери не знају ништа или знају врло мало. Неки се стиде и ћуте а неки постављају питања и желе нешто да науче.

На 40 Сајму туризма у Новом Саду од 9. до 14.октобра, 2007.год. по први пут је представљена могућност развоја верског туризма. Аутор и организатор пројекта представљања верског туризма мр Радивој Мрачевић рекао је да стручњаци истичу да Србија има реалне шансе, за развој верског туризма, уз добру стратегију могла би да постане водећа земља по броју гостију поклоника, не само у региону већ и у свету.⁸⁵

У манастиру Студеница, 28.09.2009.год. одржана је конференција о поклоничким путовањима, где је истакнуто да Србија још увек нема план за развој овог вида туризма, који се у ово време велике кризе показао као најпрофитабилнији. Организатор овог скупа у Студеници је Горана Томановић, члан духовног друштва. Скуп је организован под покровитељством Министарсва економије и регионалног развоја. Томашевићева истиче да је највећи проблем развоја поклоничког туризма а и

⁸⁴ www.singipedia.com./naucno-istrayivacki-radovi

⁸⁵ Суботић Н.: „Шанса за Србију“, Новости,07,10,2007.год.

туризма уопште, недостатак инфраструктуре, путева, хотела: „Немамо ни туристичке водиче, ни стручни туристички кадар, а да не причамо о националној стратегији. Србија је једина у овом делу Европе нема. Интерес у верском тржишту нашле су и Мађарска, Словачка, Хрватска.“ Томановићева наводи да у Италији, приход од поклоничког туризма прелази четири милијарди евра, а да годишње бележе 40 милиона поклоничких туриста. Црква и монаштво подржавају овај вид туризма: „ Сваког ко жели богу морамо испоштовати, достојно примити., од тога има интереса и вера и народ.“ Рекао је Игуман манастира Студенице, отац Тихон.⁸⁶ На овом скупу у Студеници начињен је први корак ка унапређењу поклоничког туризма у Србији.

Слика 55 - 2008. Ћирилица, 22см, 312.страна, Томислав Поповић (аутора), Павле Марјановић;Горан Јовановић; Драган Боснић, (фотографије), Издавач:Интерсистем⁸⁷

Туристички водич до манастира у Србији је први и једини водич на нашем тржишту. У њему су по областима описани српски манастири са пуно занимљивих детаља из историје сваког манастира. Приказана је њихова локација (мапа), осликани су фотографијама. Водич садржи индекс свих манастира, тако да се лако можете снаћи у њему.

У оквиру „ком- књижаре“ могу се пронаћи брошуре и књиге о многим манастирима појединачно, различитих аутора и издања, а у којима се може наћи доста занимљивих података са графитима, сликама и фрескама, које дочаравају лепоту самог манастира. Скоро сваки манастир поседује овакве брошуре и књиге.

⁸⁶ www.021.rs>Radio>Emisije 28.09.2009.

⁸⁷ www.knjizara.com/_Vodic-do-manastira-u-Srbiji-Tomislav-Popovic-124721

ЗАКЉУЧАК

Архитектура манастира пратила је стилске промене од византијског наслеђа до данас, фреске и сликарство тог доба представљају највиши сликарски домет у Европи, унутрашњост је у потпуности била осликана, а богате манастирске ризнице представљају уметнички и духовни капитал нашег народа.

Српски манастири су представљали главна места молитве. Данас су манастири још увек молитвена места, али су првенствено важан део српске баштине, па самим тим и националног идентитета, те и важан део наше историје.

После моравског стила у Србији дуго није било значајних и уметничких дела. Када је српска држава пала под власт Турака, било је забрањено подизање нових манастира, а стари су рушени, пљачкани, паљени, претварани у џамије и уништавани. Племство је нестајало, народ пљачкан и убијан, сиромаштво је допринело да нема довољно материјалних средстава за обнову и подизање нових манастира. Руб времена је учино своје и допринео да велика уметничка дела која датирају још из доба Немањића, знатно изгубе на квалитету и лепоти, а нека чак и нестану.

Од свог настанка манастири су били места која су привлачила посетиоце из различитих разлога. Културно-историска димензија манастира састоји се од две групе, прва обухвата елементе културне димензије (архитектура, сликарство, примењена уметност-ризнице, књижевност-библиотека), а друга је историјска димензија (прошлост манастира-историја манастира и цркве, биографија, гробна места светаца и владара). Верски туризам не може изоставити мотив који по свом карактеру припада и једној и другој групи, зависно од интересовања посетиоца.

Православац који је одрастао у аутентичном окружењу, у времену комунизма, не живи црквеним животом, он нема духовну свест да га привлачи светњи. Он своју посету назива: "посетом или обиласком културно-историских споменика", при чему је незадовољан колика се пажња посвећује презентацији тих баштина. Он може да назива своју посету како жели, како му је презентовано или како је навикао, али је битно да ли он ту светињу препознаје као светињу или као културно-историски споменик. Како ће он своје планове реализовати не зависи од њега већ од туристичке понуде и свести цркве на који ће начин она прићи као посетиоцу или као вернику. Да се подсетимо да Српска православна црква има једну агенцију „Добročинство“ и две агенције Епархије бачке и Епархије шумадијске, па верник тачно зна која агенција може да му понуди обилазак где ће доживети свој духовни мир. Све друге агенције које нуде обиласке духовних светиња, нуде дубоку историску традицију српског народа.

Тачних информација посећености српских манастира заправо и нема. У Статистичком заводу Србије тврде да те податке уопште и не прикупљају, јер имају

само увид у туристичка кретања на основу платног промета свих регистрованих смештајних јединица. Манастири који имају своје конаке не воде евиденцију о броју преноћишта, а како је доста манастира у брдима не може се узети у обзир преноћишта у планинским домовима јер нису сва остварена преноћишта у сврхе посете манастирима. Велики број људи који обиђе светиње не остварује ноћење у овим местима. С тога, тренутно не постоји ни један начин да се пропрати број туриста у овој сфери туризма. Ако пак погледамо другу страну, туристичке агенције које продају аранжмане, тј. излете за обилазак манастира и културних лепота Србије је јако мало у понуди се највише могу наћи Фрушкогорски манастири, манастир Острог и само неке од агенција имају у понуди манастир Жичу, Студеницу, Милешево. Туристи углавном долазе у сопственом аранжману. Са бољом понудом туристичких агенција и бољим маркетингом Србије као дестинације за домаће туристе јавила би се већа заинтересованост за овај вид туризма што доприноси креирању боље и јефтиније понуде.

Уосталом посете манастирима преко агенција нуде обилазак од једног дана или неколико сати, што можемо рећи да спада у излете, а не у туризам. Ако знамо да је дефиниција за туристу: „лице које путује са сваким циљем, осим због зараде и промене сталног места боравка, при трајању боравка ван места боравка не мање од 24 часа(мање од 24 часа је излетник), али не више од 6 месеци.“⁸⁸ Питамо се да ли је верски туризам заступљен и у којој мери.

У време светске економске кризе, све врсте туристичких путовања забележили су смањен број туриста, али се пораст туриста (чак 20 одсто) остварује само када је реч о „верском туризму“.

Иако не постоје поуздани подаци о посетама духовних светиња, јер ни једна не води статистичке податке о посети, сматра се да манастире обилази неколико хиљада посетилаца. Све грађевине имају велики историски и археолошки значај, па отуда и потреба да се виде и духовно осете. Озбиљан маркетинг приступ тржишту једини су начин за успостављање сарадње и организације квалитетног верског туризма. У том циљу говорили смо о значају маркетинга, сајмова, глобалног информативног система, медија, web-сајтова и агенција. Не смемо заборавити да је један од фактора и локална самоуправа, на којој је читава инфраструктура.

Према резултатима анкете види се следеће:

- да су верници присуствовали богослужењу више пута,
- али да духовне светиње посећују једном годишње,

⁸⁸ Зечевић, Б., Унковић, С., Економика туризма, Универзитет Сингидунум, 2008, Београд Ова дефиниција је дата на конференцији ОУН 1954. И потврђена на Римској конференцији о туризму и ескурзијама 1963.год.

- да су посете манастира најчешће из верских разлога па тек онда из културно-историских,

- туристи посећују манастире у сопствениј режији док мали број посета се реализје у сарадњи са туристичким агенцијама.

- најчешће се посете обављају због интересовања али у скаладу са финансиским могућностима,

-духовне светиње се обилазе успут ако има времена, а обилазе се бање планине, извори или неке друге дестинације,

-али ако се неко одлучи за духовну светињу онда у њој тражи духовни мир. Веома често без друштва се на овакво путовање не одлучују,

-највећа посећеност је посећеност манастиру Жича, затим Манасији па Раваници, затим другим манастирима, можда зато што су ови манастири у близини па се релативно налазе на истом путу, а можда и зато што ови манастире потичу из истог периода, можда и зато што су грађени као задужбине у којима се налазе мошти наших великана,

-и на послетку када је у питању унапређење верског туризма, шта би унапредили, сви су зато да је неопходан бољи маркетинг и боља инфраструктура, као и бољи аранжмани туристичких агенција, готово је занемарујући број оних који мисле да је све у реду или оних који мисле да не треба ништа улагати у туризам.

Закључујемо да је неопходно ојачати сарадњу верских и државних институција, као и сектора културе и туризма задужених за очување и валоризацију производа верског туризма. Треба повећати финансирање локалних пројеката развоја, рестаурацију културних потенцијала, као и улагање у туристичку инфраструктуру.

Манастире морамо заштити уређивањем, али заштита не сме бити сама себи циљ. Манастири нису никада, нити сада постоје ради туризма, али туризам је јако значајан за њихову презентацију, самим тим и за њихов опстанак. Приказивање манстирских вредности је јако значајно. Туристичку валоризацију и презентацију манастирских целина треба градити кроз њихову поруку. Верски туризам мора водити рачуна о повратним информацијама, као и дејству које туризам има на ова културна добра.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Радојичић, С., Уметност Поморавља и Подунавља од 1371. До 1459. године, 1982. , Југославија БГД, Београд.
2. Бакић, Р., Ђуричковић В., Уметност средњег века, 1990, Издавачко предузеће Рад, Београд
3. Максин, М. М., Туризам и простор, 2007, Универзитет Сингидунум, Београд
4. James, W., Религиозност националном и европском кључу 67; 1990 (превод), Напријед, Загреб
5. James, W., Разноликости религиозног искуства: Студија људске природе, 2002, Напријед, Загреб
6. Јеротић, В., Приближавање Богу, 2002, Просвета, Ниш;
7. Јоцић, Д., Чудесна повест о проналаску светог места цркве Покрова Пресвете Богородице у селу Ђунис; 1980, Управа манастира Покрова Пресвете Богородице, Ђунис, Србија
8. Николић. Р., Живковић, Б., Три моравска манастира 26-37, 1966, Матица српска, Београд
9. Кораћ, В., Моравска школа и њено доба, , 1972, стр. 157-168 (Извори моравске архитектуре, Између Византије и Запада, Београд 1987, 131-144), Београд
10. Бабић Г., Друштвени положај ктитора у Деспотовини, Моравска школа и њено доба, 1972, Матица српска, Београд
11. Петковић В., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 1950, Београд
12. Кораћ В., Петровић, Н., Манастир Јошаница, Археолошки споменици и налазишта II, 1956, стр.162-163. 72, 143-155, Стубови културе, Београд
13. Попеску, Ј., Менаџмент туристичких дестинација, 2007, Универзитет Сингидунум, Београд
14. Генев, Г., Туризам посебних интересовања, 2010, Висока туристичка школа струковних студија, Нови Сад
15. Павловић, Д., Наша културна добра и туризам, 2001, Туристичка штампа, Београд
16. Петковић, С., Културна баштина Србије, 2003, Православна реч, Нови Сад
17. Станковић, С., Туризам у Србији, 2002, Српско географско друштво, Београд

18. Комлушки, В. Д., Средњевековни манастири и цркве у Србији, 2003, Службени гласник, Београд
 19. Гиунти, Е., „Вера светих“ Владика Николај Велимров, , 2010, Беседа, Нови Сад
 20. Унковић, С., Зечевић, Б., Економика туризма, 2011, Економски факултет, Београд
 21. Бакић, О., Маркетинг у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.
 22. Миљевић, М. (2007) Скрипте из методологије научног рада, Универзитет у источном Сарајеву, Филозофски факултет, Пале, Методе научног рада и истраживања, стр.115-263
 23. Станкић Р., Станкић М., „Информатика у Туризму“, Висока туристичка школа, Београд 2008.
 24. Суботић Н.: „Шанса за Србију“, Новости, 07.10.2007.год.
 25. Јовановић, В., Географски информациони системи, Универзитет Сингидунум, Београд, 2012.
 26. Бакић, О., Маркетинг менаџмент туристичке дестинације, „Ћигоја“ Штампa, Београд, 1995.
 27. Ђукић, В. Културни туризам, Клио, Београд, 2005.
 28. Ђукић, В., Тодоровић, М., Културни туризам – мост између културне и туристичке политике, Зборник факултета драмских уметности, Бр. 13, Београд, 2008.
 29. Максин – Мићић, М., Менаџмент природних и културних ресурса у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.
 30. Свети Николај Велимировић, „Вера Светих“, Православна црквена општина Линц, Аустрија, 1998.
 31. Пешић, М., Базић, Ј., Социологија, Универзитет Сингидунум, Београд, 2005.
 32. Ангелина Његуш, Информациони системи у туристичком пословању, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.
 33. Чачић, К., „Очекиване тенденције у хотелијерству Србије“ Сингидунум ревија, Вол5/Но1, Универзитет Сингидунум, Београд, 2008
 34. Статистички годишњак, Угоститељство и туризам, Завод за информатику и статистику, Београд, 2008.
- Закон о туризму, Службени гласник Република Србија, Бр.36/09, Београд

Извори са интернета:

www.fsnis.org.rs

www.glassrbije.org

www.kartasrbije.rs

www.unesco.org

www.wikipedia.org

www.serbija.com

www.srbija.travel/kultura/manastiri/moravski-manastiri

www.spc.rs

www.zenskestudije.org Гордана Стојаковић

www.ovcarbanja.com/srpski/manastiri

www.lipovac.org

www.manastiri.rs

www.znanje.org

www.discoverserbija.org

www.manastir.ravanica.co.rs

www.despotovac.com/home/znamenitosti

www.nspm.rs »Дебате»Црква и политика

www.wikipedia.org/sr/Демографија_Србије

www.mondo.rs

www.pravoslavlje.spc.rs/broj/962/tekst/crkva-i-mediji/print/lat

www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Misionarski-rad-SPC

www.sagatravel.rs/category/srbija-izleti/

www.djurosalaj.co.rs

www.tranelina.info

www.turist.in.rs

www.kurir-info.rs/verski-turizam-stranci-hrle-u-srpske-svetinje-clanak-

www.pravoslavlje.spc.rs

www.yuta.rs

www.srbinfo.info/2013/09/01/nase-pravoslavne-svetinje-magnet-za-strance

www.turist.in.rs

www.021.rs >radio>emisije 28.09.2009.

http://www.danas.rs/dodaci/biznis/verski_turizam_otporan_je_na_svetsku_krizu

www.singipedia.com/naucno_istrazivacki_radovi

www.knjizara.com/Vodic-do-manastira-u-Srbiji-Tomislav-Popovic-124721

Слика 1 - www.manastiri.rs
Слика 2 - <http://sr.wikipedia.org/sr>
Слика 3 - www.wikipedia.org
Слика 4 - <http://www.fondacijamisija.org/vesti/moravska-shkola-manastiri>
Слика 5 - www.znanje.org
Слика 6 - <http://www.fondacijamisija.org/vesti/moravska-shkola-manastiri>
Слика 7 - [http://sr.wikipedia.org/Српска уметност](http://sr.wikipedia.org/Српска_уметност)
Слика 8 - <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>
Слика 9 - <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>
Слика 10 - <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>
Слика 11 - <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>
Слика 12 - <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>
Слика 13 - www.despotovac.com/home/znamenitosti
Слика 14 - www.despotovac.com/home/znamenitosti
Слика 15 - www.manastir.ravanica.co.rs
Слика 16 - www.srbija.travel/kultura/manastiri/moravski-manastiri
Слика 17 - www.discoverserbia.com
Слика 18 - www.srbija.travel/kultura/manastiri/moravski-manastiri
Слика 19 - www.ovcarbanja.com/srpski/manastiri
Слика 20 - www.ovcarbanja.com/srpski/manastiri
Слика 21 - www.unesco.org
Слика 22 - www.srbija.travel
Слика 23 - www.unesco.org
Слика 24 - <http://www.srbija.travel/kultura/manastiri/dolina-kraljeva/>
Слика 25 - <http://www.srbija.travel/kultura/manastiri/dolina-kraljeva/>
Слика 26 - Израђена од стране аутора
Слика 27 - Израђена од стране аутора
Слика 28 - Израђена од стране аутора
Слика 29 - Израђена од стране аутора
Слика 30 - www.srbija.travel
Слика 31 - www.unesco.org
Слика 32 - www.unesco.org
Слика 33 - www.kartasrbije.rs
Слика 34 - www.ovcarbanja.org
Слика 35 - www.ovcarbanja.org
Слика 36 - www.ovcarbanja.org
Слика 37 - <http://sr.wikipedia.org/sr>
Слика 38 - www.spc.rs

Слика 39 – www.kurir-ifo.rs

Слика 40 – <http://www.monumentaserbica.com/mushushu/story.php?id=20>

Слика 41 – www.unesco.org

Слика 42 – www.unesco.org

Слика 43 – www.unesco.org

Слика 44 – Израђена од стране аутора

Слика 45 - Верски туризам и Српска православна црква, Докторски рад, Весна Николић

Слика 46 – Преузета из анкете www.surveymonkey.com

Слика 47 – Преузета из анкете www.surveymonkey.com

Слика 48 – Израђена од стране аутора

Слика 49 – Преузета из анкете www.surveymonkey.com

Слика 50 – Израђена од стране аутора

Слика 51 – Израђена од стране аутора

Слика 52 – Преузета из анкете www.surveymonkey.com

Слика 53 – Израђена од стране аутора

Слика 54 – www.singipedia.com/naucno-istrazivacki-radovi

Слика 55 – www.knjizara.com/Vodic-do-manastira-u-Srbiji-Tomislav-Popovic-124721